زمانی ئایینی کورد

لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی ئایینیە

دەربارەی

ئاوێستا، تەورات، ئینجیل، قورئان
جیلوە و مەسحەفا ڕەش و سەرئەنجام

سەلام ناوخۆش بکر

یاریدەدەری پرۆفیسۆر لە زانکۆی سەلاحەدین

2012-هەولێر

ناسنامەی کتێب

ناوی کتێب : **زمانی ئایینی**

ناوی نووسەر : **سەلام ناوخۆش**

یت لێدان : **ئاکار شاکرلەك**

نەخشە سازی : **شاخەوان عەزیز**

هەڵەبژێر : **نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو**

بەرگ: **خەلیل هیدایەت مام شێخ**

شوێنی چاپکردن : **چاپخانەی ڕۆژهەڵات – هەولێر** *4639531*

تیراژ: *1000* **دانە**

نۆرەی چاپ: **یەکەم** *2007*

نۆرەی چاپ: **دووەم**

نۆرەی چاپ : **سێیەم**–*2012*

نرخ : *(3000)* **دینار**

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (1933) **ی ساڵی** 2012 **ی پێ دراوە.**

سوپاس و پێزانین

- زۆر سوپاسی برای بەڕێزم مامۆستا (نەریمان خۆشناو) دەکەم، کە هەولێکی زۆریدا بۆ ئەوەی کێشەی دیزاینی کتێبەکەم بۆ چارە بکات .
- زۆر سوپاسی برای هێژام مامۆستا (شاخەوان)دەکەم کە دیزاینی کتێبەکەی بە دروستی بۆ کردم.

پێشکەشە

بە هەوڵ و تێکۆشانی دایکی ئازیزم

حاجی سەفیەت ئەحمەد.

ناوەڕۆك

دەروازە 7
پێشەكی 8
زمانی سانسكریتی وسەرهەڵدانی 10
سەرچاوەكان 16
بەشی یەكەم 17
زمانی ئایینی نەتەوە 17
دەروازەیەك 17
ئاڤێستا و زمانی كوردی 22
كورتەیەك دەربارەی ئاڤێستا 23
ئاوێستا و زمانی كوردی 26
بەشی دووەم 34
كاریگەریی تەورات وئینجیل لەسەر زمانی سریانی وكوردیدا 34
ئەدگارەكانی زمانی سریانی 34
كاریگەری یەهودییەت لەسەر زمانی سریانی 36
ڕۆلی مەسیحیەت لەسەرهەڵدانی زمانناسی سریانی 37
سەرچاوەكانی بەشی دووەم 44
بەشی سێیەم 45
ئینجیل و قورئان و زمانناسی كوردی 45
دەروازەیەك 45
ئینجیل و زمانناسی كوردی 46
قورئانی پیرۆز و زمانناسی كوردی 52
بەشی چوارەم 58
قورئانی پیرۆز و زمانناسی عەرەبی 58

www.dengekan.com

هۆیەکانی سەرهەڵدانی زماننناسی عەرەبی 63
قورئانی پیرۆز و زماننناسی عەرەبی 67
قورئان و زمانی یەکگرتوو: 72
قورئان و زانستی رستەسازی 74
قورئان و دەنگسازی 76
سەرچاوەکانی بەشی چوارەم 84
بەشی پێنجەم 85
ئێزیدیایەتی و زماننناسی کوردی 85
پوختەیەك دەربارەی ڕەسەنی ئێزیدیاتی 86
ئێزیدی و یەزیدی 89
لەڕووی رۆنانی وشەی کوردییەوە 89
کتێبە پیرۆزەکانی ئێزیدییەکان 91
یەکەم 92
جیلوەو مەسحەی ڕەش 92
دووەم 97
مژدەها رۆژ 97
چەند سەرنجێك لەبارەی مژدەها رۆژ 97
سێیەم 100
تێکستە ئایینییەکان 100
ئێزیدیاتی و زمانی کوردی 104
دەقەکانی جیلوە و مەسحەفا رەش و ئەفسانەی پیرۆزی زمان 110
تابو لە جیلوە و توندی لە مەسحەفارەشدا 111
ژێدەرە سەرەکیەکان: 112
بەشی شەشەم 114
کاکەیی و نووسراوە پیرۆزەکانیان 114
کورتەیەك دەربارەی کاکەیی 115
نووسراوە ئایینییەکانی کاکەییان و زماننناسی کوردی 118
ژێدەر 127

دەروازەیەك

لـەم توێژینەوەیەدا،چـەمکی ئـایین تایبـەت کـراوە، بەگـەلانی خـاوەن کتێبـی پیرۆز .هەموو ئایینێك لە دەسپێکدا خودایی بووە .کتێبە پیرۆزەکانیش خـودایی بوونە، بەڵام پیاوانی دەسەڵات و ئایین بەگوێرەی بەرژەوەندی نێوانیان گۆڕانیـان لە ئایین و کتێبەکاندا کردووە،هەر ئەو گۆڕانەش وایکردووە ئاسمان دەسـبەرداری مرۆڤە خاکییەکان نەبێ و پەیام لەدوای پەیامی یان بۆ بنێرێ هەتا لە دوا پەیامدا لە سنوورێکی موتڵەق بۆ دەسەڵاتی پیاوانی ئایینی و دەسەڵات دانرا .

لەبەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا تەنیا جەخت لەسەر ئەو ئایین و دەقانە کراوە، کە کەم و زۆر پەیوەندییەکیان بە کوردەوە هەیە ، ئەمەو کـەزمانی هیندیـەکان و رێکڤیدا کراوە بە دەروازەی کتێبەکە تەنها بـۆ ئەوەیـە کـە ئـەوان دەسپێشـخەر بوونە لەم بوارەدا . توێـژەر بـاوەڕی وایـە، کـە ئاوێسـتا یـاخود رێکـتر زەنـدی ئاوێسـتا یەکـەم دەقـی ئـایینی کوردییـە بۆیـە ئـەو کـراوە بـە بەشـی یەکـەمی توێژینـەوەی کـوردی وئـایین، ئەگـەرنا هـیچ سەرچـاوەیەکی مێـژووی کـۆن نییـە جەخت لە سەر ئەوە بکات، کە دەقی ئاوێستا بە کـوردی بووبێـت ! ئـەو ڕاسـتیە هــەتا کەســانی نزیــك لــە ئایینــە و دوور لــە ئــایینی ئیســلام دووپاتیــان کردۆتەوە.دەربارەی ئەوەی، کە ئیزیدی و کاکەیی لە دواوەی ئینجیـل و قورئـان دانــدراون، ئەمــەش هــەر پەیوەســتە بــە ڕای توێــژەر و لایــەنی مێــژوویی دەقـەکان .گومـان لـەوەدا نییـە، کـە قورئـانی پـیرۆز فاکتـەری مانـەوەی زمـانی عەرەبیـە، بۆیـە وێـرای کاریگـەری قورئـان بەسـەر زمـانی کوردیـدا بەشێکیشـیان تایبـەت کـردووە بـە کارێگـەری قورئـانی پـیرۆز بەسـەر زمـانی عـەرەبی و زمـانی کوردیدا.

سەلام ناوخۆش

پێشەکی

له هەر ئایینێکی ئاسمانیدی سێکوچکەی خودا، پێغەمبەر، تێکست –

دەق، حزوریان هەیە. هەرچی مەسەلەی هەبوونی خودا مەسەلەیە گومان لە لایەن کەسی خودان لۆژیك هەڵناگرێت، بە جۆرێك عەرەبێکی کۆچەری دوورە شارستانی پێش 1432 دەرکی پێکردووە! بە واتای مەسەلەی هەبوونی خودا هەم مەسەلەیەکی کۆنە و هەم ئەم مەسەلەیە پەیوەندی بە شارستانیەت و لۆژیك نییە،چونکە لەوانەیە کەسێکی شەپرێ و ئاسایی ئیمانی بە هەبوونی خودا لە کەسێکی شارستانی باشتر بێت!

هەروەها خودا لە تاقیگا نا سەلمێندرێ، ئەوە هەڵناگرێ مرۆڤ خوا نە خواستەلە ترسان لە سەری خۆی دروستی کردبێت!!

زاتی ئەم خودایە حزروری لە نێو دەقاکاندا هەیە . قسەی ئەو لە نێو دەقەکاندا ئەبەدیە،هەتا باسی کەسێکی وەك ئەبو لەهبی مامی پێغەمبەری ئیسلام بکات! !ئەوە گێڕانەوەی ئەوە بۆ ڕووداوەکە،بۆیە هەر گێڕانەوەیەکی تر، لە کەسێکی تر جیاواز لەوەی لە قورئان هاتووە قابیلی هەڵەیە، چونکە دەکرێ مرۆڤ هەڵە بکات، بەس خودا قەت قابیلی هەڵە نییە.

پێغەمبەرەکان،سەلامی خودایان لێ بێت، جگە لە پێغەمبەری ئیسلام هەموو پێغەمبەری نەتەوەیەکی دیارکراو بووینە! هەوڵیان داوە بە زمانی نەتەوەکە بدوێن و تاکو تاکەکانی نەتەوەکە ئەو پەیامەی بۆیان دابەزیووە، تێیانبگات !ئەوان هەڵبژاردەی خودا بوونە لە نێو کۆمەڵگادا، بە تایبەتی پێغەمەری ئێمە قسەی لە سەر زۆربەی دیاردەی نێو کۆمەڵگا هەیە! تێکستەکان، بە تایبەتی تێکستی قورئانی پیرۆز هەژموونی ڕۆحی و مادی بە سەر مرۆڤدا هەیە! بەڵام بە حوکمی

ئەوەی ئێمە لەم کتێبەدا لە دیاردەی زمانەوانی لە دەقە پیرۆزەکاندا دەکۆڵینەوە، نەك لایەنی باوەڕی کەسەکان بە خودا، هەوڵ دەدەین بە کورتی قسە لە سەر هەژموونی دەقە ئایینیەکاندا لە سەر ئایینی تاکەکانی نەتەوەدا بکەین بۆ ئەوەی بگەینە ئەو ڕاستیەی، کە هەژموونی زمانەوانی لە نێو دەقەکاندا بەر فرە بووە ! زۆر لە پێش دەسەڵاتی مرۆڤدا بووە.

سانسکریتی و ئایین

ئایین،چ، ئاسمانی بێ یا مرۆڤ کردە، رۆڵێکی گرنگ لەژیانی مرۆڤ دا دەبینێ، هەردوو ئەدگاری ((پیرۆزیی)) و((پاکێتی رەسەنی)) ئایین لەناو زمانی گەلانی سەر دەستە رەنگی داوەتەوە، ئەمەو ئەگەر یەکێ لەم گەلانە رۆڵێك و پایەك و مێژوویکی گرنگی هەبووبێ، ئەوا زۆرجاران زاناکانی بانگاشەی ئەوەیان کردووە کە خۆیان – نەتەوە و زمانی – یان پیرۆزتر و پاکترە لە گەلانی دی . ئەو ڕوانگەیە لە زۆر جێ شۆڤینیەتی لێ کەوتۆتەوە. زۆر جاران ئایین، زمانی نەتەوە زۆر پیرۆز تر دەکا بەجۆرێ هەر گۆرانێ،هەتا لە شێوەی دەربرینی چەند وشەیەکدا، بەکارێکی ناپەسند دانراوە . هێندە گرنگی دان بەزمان و پیرۆز راگرتنی وای کردووە هەر لەزەمەنی هیندی و یۆنان و رۆمانەکانەوە هەتا رۆژگارێ ئەمرۆ، زماننناسی بەچەند قۆناغێك دا بڕوا و چەندەها قوتابخانە لەبارەی سروشتی زمان و پێکهاتەی زمان و ئەرکی زمان ...هتدز بێنەکایەوە . ئەم لێکۆلینەوەیە هەوڵدانێکی ئەکادیمیە بۆ خستنەڕووی رۆڵی ئایین لە سەرهەڵدانی زماننناسی دا . لێکۆلینەوەکە دابەش کراوەتە چەند سەر باسێکەوە . لە بەرایی بەکورتی لە زمانی سانسکریتی دواوین، لە پاشان لە کاریگەری زەندی ئاڤێستا و

زمانی سانسکریتی و بەرپابوونی دیاردەی زمانناسی

هەر کە باس لەزمانی سانسکریتی دەکرێ، دەبێ باس لەرۆڵێ پانینی بکرێ، چونکە پانینی – بەپێی ی ئەو زانیاریانەیلەبەر دەستن – بەیەکەم کەس دادەنرێ، کەگرنگی بەزمانی سانسکریتی داوە . هیندیەکان کتێبێکی ئاینیان هەبووە ناوی ریگ–ڤیدا بووە . بەپێی سەرچاوەکان مێژووی نووسینی ئەم کتێبە دەگەڕێتەوە بۆ 1200ساڵ بەر لەزایین .

زمانی رێك –ڤیدا هەم زمانی ڕەسمی وڵات بووە، هەم زمانی بۆنە ئایینی و کۆمەڵایەتیەکان بووە . پیاوانی ئایینی –بەراهیمەکان –لەوباوەڕە دابوون، کە سروشتی زمان لەگۆڕاندایە، بۆیە نەوە لە دوای نەوەیان وا پەروەردەدەکرد بەو زمانە، کە نەك زمانەکە نەفەوتێ، بەڵکو هیچ گۆڕانیشی تێ نەکەوێ .ئەوان هێندە بەپیرۆزی لە رێگ –ڤیدا و زمانی سانسکریتیان دەڕوانی سنوری بۆ نەبێ. بەجۆرێ زمانەکەیان ناونابوو کامیل–The perfect. دوان وگرنگی دان بەرێگ– ڤیدا جۆرێك بوو لەجۆرەکانی خوا پەرستی . ئەمە وای لێ کردبوون ئەوەی لەدەستیان دێ، بیکەن لەپێناوی پاراستنی گۆکردنی کۆن و تەفسیرکردنی رێگ –ڤێدا، هەروەها باوەڕیان وابوو، کە هەر گۆڕانی لەدەقەکانی رێگ–ڤیدا لەشێوەکانی زمانە رەسەنەکە بەتایبەتی شێوازی

www.dengekan.com

گۆکردنی دەقەکاندا – دەبێتە هۆی لەدەست دانی پیرۆزیتی – بەواتایەکی تر، پیرۆزی دەقەکان پەیوەست بووە بەپاراستنی دەقەکان لەهەر گۆرانێك . بەڵام گرنگی ئەم زمانە ئەو کاتە زیاتر ئاشکرابوو، کە زمانناسی هیندی چوارسەدساڵ بەرلە دایکبوونی عیسا لەو زمانەی کۆڵیتەەوە. ڕیك –ڤیدا ئەوەندەی پەیوەست بووە بە نەتەوەوە، پەیوەست نەبووە بە خوداوە.پانینی کتێبێکی بەناوی ((هەشت بەش))لەبارەی زمانی سانسکریتی وە . ئەو کتێبەی پانینی چوارهەزار یاسای ڕێزمانی لەمەڕ ئەو زمانە لەخۆگرتبوو . هەروەها لەم ڕێزمانەدا دوو هەزار ڕەگ هێنراوەتەوە و واتاکانیان لێکدراوەتەوە و یاسای دۆخ و گەردانیان نیشاندراوە. پانینی توانی زۆر گرفتی فۆتۆلۆژی و مۆرفۆلۆژی و رستەسازی سانسکریتی شروڤە بکا و ڕێسایەك بۆ ڕێزمانی سانسکریتی دابنێ بۆ ئەوەی خەلك بتوانن سرودە ئایینی یەکانی ناو ڕێگ –ڤیدا بە شێوەیەکی ڕەوان بڵێنەوە. ئەو وەسفە وردەی پانینی بۆ زمانی سانسکریتی کردبوو وای لە بلۆمفیلد کرد، کە دەربارەی کتێبەکەی پانینی بڵێ : ئەو کتێبە یەکێکە لەمەزنترین پاشماوەی ژیری مرۆڤەوە . میلکا ئیڤیك لەبارەی ئاستی ژیری پانینی لەمەڕ مەسەلە زمانەوانیەکان دەنووسێ : "گومانی تێدانیە، کە پانینی لە وشیاریەکی تەواودا بووە، کە زمان سیستەمە.ئەوەی ئەمرۆش پێیدەوترێ مۆرفیمی سفر zero morpheme لەکتێبەکەیدا ئاماژەی پێکراوە" . لەمەڕ پێکهاتەی ڕستەش،ئەوا پانینی وەك ئەفلاتۆن plato لەڕووی داڕشتن و ئەرکەوە لە دوو پێکهاتەی سەرەکی ڕستە دواوە، ئەویش (ناو)و(کردار) یاخود (بەشی گوزارە)و(بەشی نیهاد)ن، جۆن لیۆنز لەبارەی کتێبەکەی پانینییەوە دەنووسێ:" کتێبەکەی پانینی هەرتەنیا لەبارەی سرودە ئایینی یەکانی ڤێدا نیە،بەڵکو لەبارەی زمانی رۆژانەی خەڵکیشە..... " کەواتە

زمانی نووسین و زمانی ئاخاوتنی له خۆ گرتووه، هـەروەها بـەپوختی لـەبارەی پێکهاتـــــەی وشـــــەش دەدوێ....ئەمـــــەو هەرســـــێ خاســـــیەتی (exhaustiveness<consisteney<economy) لەئـــــەدگارەکانی رێزمانەکەی پانینین . کتێبەکەی پانینی رێگە خۆشکەربوو بۆ ئەوەی زمانـەوان ورێزمانوسانی هنـدی وەك پاتانجـالی (سـەدەی دووی پـێش زایـین)وبهارتهـاری (سەدەی حەوتی زایینی) زێتر لەسانسکریتی بکۆڵنـەوە و ئـەوەی ئـەمرۆ پـێی دەڵێن فۆنیم ئاماژە پێبکەن. لەمەش زیاتر، دوازدە قوتابخانەی جیـا لـەبارەی شێوەی رێزمانی یەوە لەهند سەریان هەڵدا،زۆربەیان، ئەگەر نەڵێین هـەموویان، تائاستێك لەسەر بنەماکانی رێزمانەکەی پانینی دامەزراون ! !

زمانی سانسکریتی وسەرهەڵدانی فیلۆلۆژی بەراورد

زمانی سانسکریتی ، زمانی پیرۆزو کۆنی هندیەکان بووە،ئـەو زمانە،بـەر لـە دایکبوون بەماوەیەکی زۆر، زمـانی ئـایینی وشارسـتانی هندیـەکان بـووە . ئـەو زمانـە وا گومـان دەبـرێ، کـە لەنـەژادی ئـاری بـێ،هیچ سەرچـاوەیەك–بـەپێی زانیاری توێژەر –نەیسـەلماندوە کەژێـدەری یـان دایکـی ئـەو زمانـە، چ زمانێـك بێ.هەر چەندە ئەو زمانە، زمانی چینی دەست ڕۆیشتوو و پیاوانی ئایینی بووە هەروەها دەقی ئایینی بووە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەوسا نووسین نەبووە، بۆیە پیاوانی ئایینی خەڵکانیان نەوە لەدوای نەوە هانداوە دەقە پیرۆزەکـانی کتێبـی رِێـك –ڤێـدا بپـارێزن لەهـەر گۆڕانێك،پیـاوانی ئـایینی وایـان لێکردبـوو ئەگـەرنا کتێبەکە بە هیچ جۆرێك ئاسمـانیی نـەبوو تـاکو پـیرۆز بێـت و هـیچ گۆڕانکـاری

هەڵنەگرێت!! . گرنگی ئەو زمانە تاکو سەدەی هەژدەهەمی زایینی لەچوار چێوەی هند دەرنەچو. بەڵام لەسەدەی هەژدەهەمدا، کەئەوروپییەکان لە پێش هەموویانەوە ئینگلیزەکان لە رێگای رۆژهەڵاتناس و موژدە دەرەکانەوە بە رۆژهەڵات بڵاوبوونەوە بەنیاز و ئامانجی جیاجیا .ویلیەم جۆنز، رۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی یەکەم کەسی ئەوروپی بوو، کە لە زمانی سانسکریتی کۆڵیەوە .لە(27)ی ئەیلولی 1786ویلیەم جۆنز توێژینەوەکەی خۆی لە کالکوتا بۆ کۆمەڵەی شاهانەی ئاسیایی خوێندەوە. لەتوێژینەوەکەیدا جۆنز دەڵێ:

"زمانی سانسکریتی پێکهاتەیەکی سەرنج راکێشی هەیە. زۆر تەواو ترەلەزمانی یۆنانی وە زۆر فرەترە لەزمانی لاتینی، لەگەڵ ئەوەشدا خزمایەتی لەگەڵ هەردوو زماندا هەیە 'لەیەك چوونێك هەیە لەمەر رەگەکانی کردارو شێوەکانی رێزمان.زەن دەبرێ هەرسێ زمان یەك ژێدەریان هەبێ،کەلەوانە ئەو ژێدەرەنەمابێ". هەر چەندە بەر لە ویلیەم جۆنز، لەسەدەی شازدەهەمدا فیلیپۆ ساسێتی خاڵەلەیەك چووەکانی سانسکریتی و ئیتالی خستۆتەڕوو، بەڵام دۆزینەوەکە ی ویلیەم جۆنز –ساڵی1786–بەساڵی لەدایك بوونی زماننناسی دادەنرێ . ئەو دۆزینەوەیە،گۆڕانێکی گرنگی لەبیروبۆچوونی زماننناسان کرد هەروەها سەرەتایەکی دانا بۆ نەش و نماکردنی بیرۆکەی فیلۆ لۆژی بەراورد. لەپاش جۆنز فەقێ یانی زمان–philologist بە تایبەتی لەئەلمانیا وولاتانی ئەسکەندناڤیا لەپێشبرکێ دابوون بۆ ئەوەی لەقەبی ((باوکی زماننناسی بەراورد)) بەدەست بێنن: لەساڵی1808فردریك ڤۆن شلیگل کتێبەکەی خۆی کە ناوی (لەبارەی زمان و حیکمەتی هندیەکان))بوو بڵاوکردەوە. لەو کتێبە دا شلێگل بۆیەکە مجار زاراوەی رێزمانی بەراوردی

داهێنا. هەروەها شلیگل سێ جۆر زمانی لەیەك جوداکردەوە کەئەویش زمانی لکاو(تورکی) دابڕاو(چینی)، لێکدراو(لاتینی)، ئەمان بە درێژی لە تایپۆلۆژیای زمان باسکردووە. شلیگل لەویلیەم جۆنز زیاتر ی لەبارەی لەیەك چوونی سانسکریتی ولاتینی و ئەلمانی کۆڵیەوە.هەر لەسەدەی نۆزدەهەم ناوی ڕاسك وبۆپ و گریم، کەبە (سێ مەزنەکە)ی سەدەی نۆزدەهەم دادەنرێت، دێ. ئەوسێیەش گۆڕانێکی زۆر گرنکیان لەمێژووی زمانناسی داکرد . زانایانی فیلۆلۆژی بەراورد لەڕێگای لێکیۆلینەوەکانیاندا توانیان ئەو زمانە بدۆزنەوە، کەجۆنز بەژێدەری هەرسێ زمانی سانسکریتی و یۆنانی و لاتینی دادەنا، ئەو زمانەش زمانی هیندۆ ئەوروپی یە لەدوای چارەگی سەدەی نۆزدەهەمدا،کۆمەڵی زمانناسی لە لێپزیگ کۆبونەوە و ناویان لەخۆنا ((ڕێزماننووسە گەنجەکان)) ئەو گروپە بانگاشەیان ئەوەیان دەکرد، کە گۆڕانی زمان کارێکی ڕێك وپێك و سیستەمی یە. زمانناسی سویسری فیردینار دی سوسیر، کە بەباوکی زمانناسی نوێ دادەنرێ، لەبەرایی ئەویش بە فیلۆلۆژی بەراورد دەستی پێکرد، بەڵام لەهەندێ بۆچونەکانیدا دژ بە کۆمەڵی فیلۆلۆژی بەراورد وەستا و دەستی کرد بە لێکۆلینەوە لە پێکهاتەی زماندا . ئەو زمانی وەك گەمەی شەترەنج دەبینی بەواتای زمان پێرەوێکە هەر تاکێك بە پەیوەندی لەگەڵ ئەوانی تر پێناسە دەکرێ .هەروەها سۆسێر ڕوونی کردەوە، کە زمان دوو لایەنی هەیە مێژوویی وئێستایی،لە یەکەمدا لەقۆناغە یەك لە دوا یەکاکانی پەرەسەندندنی زمان دا دەکۆلدرێتەوە لە دووەم تەنیا لە باری ئێستایی زمان دەکۆڵێتەوە. ئەوەی دوایی، کەئەدگارێکی دیاری ڕێبازەکەی سۆسێربوو لەهەمان کاتدا بەرپەرچەدانەوەی کۆمەڵی فیلۆلۆژی بەراورد بوو . کۆمەڵەی فیلۆلۆژی بەراورد هەر تەنیا لایەنی مێژوویی و قۆناغەکانی زمان

دەکۆڵیەوە، بەڵان دی سۆسێر لایەنی ئێستایی زمان دەکۆڵیەوە ! ! ئەمەش نوختەی جیاوازی بنەڕەتی ئەو بوو لە گەڵ ئەواندا ! ! هەروەها ئەو بەرایی قوتابخانەی بونیادگەری دامەزراند. جیاوازی لە نێوان زمان languageو زبان langueوگۆتن parole، بەشداریەکی تری سۆسێربوو لەمێژووی زمانناسی دا . لەپاش دی سۆسێر، ناوی بلۆمفیلد وەك رابەرێکی رێبازی بونیادگەری دێ . بلۆمفیلد لەکتێبی ((زمان language))ەوە لەڕوانگەی ئەوەی زمان سیستەمە. ئەو زۆر گرنکی بە پێکهاتەی ناوەوەی زمان دەدا. ئەو لەلێکۆلینەوەکانی دا زیاتر گرنگی بەچۆنیەتی رێزبوونی وشە ومۆرمێمەکان دەدا لەوەی گرنگی بە واتا بدا .هەروەها رێبازەکەی بلۆمفیلد لەژێر کاریگەری دەروننناسی ئاکاری دابوو . هەمووشتێ لەدیوی ئەو رێبازەوە. لەچوار چێوەی کار و کاردانەوە لێکدەدرێتەوە. ئەوەی پێی دەوترێ سەردەمی بلۆمیفلد تەنیا بیست ساڵی خایەند . تۆوم چۆمسکی لەساڵی 1957 بەچاپکردنی کتێبی syntactic structuneپێکهاتەی رستەسازی .نوختە گۆرانێکی لەمێژووی زمانناسیدا کرد .هەر بە پێچەوانەی بونیادگەرەکان، نۆوم چومسکی ئەو کتێبەی نووسی ! وێرای ئەوەش، لە 1957–ەوە هەتا 1990 چەندەها جار هەتا ڕەخنەی بنەڕەتی لە ڕای خۆی گرتووە ! ! !

سەرچاوەکان

1. Akmajin، et al (1997). Linguistics.

2. Fromtin and Radman(1988). An Introduction To Language.

3. Horsey، R. (2000) Lolkey Ideas.

4 Robins، R.H. (1976) A Short History of Linguistics.

بەشی یەکەم

زمانی ئایینی نەتەوە و زمانی نەتەوە
زمانی ئاوێستا وەك نموونە

دەروازە یەك

ئایین– Religion ،ئاسمانیی بێت یان زەمینی زەینی مروڤ هۆکارێکی گرنگی پـژان و نەشـونما و گەشـەو مانـەوەی مـروڤ و زمـانی بـووە . گوتاری ئایین، گوتارێکی ڕۆحیی و دەرونیە، بۆیەش بەشێکی گرنگ لە ژیـانی مـروڤ پێکـدێنێ . لـەم توێژینـەوەدا، هـەوڵ دەدەیـن لـە کارێکـەری (زمـانی ئـایینی نەتـەوە) بـدوێیین و ئـەدگارو کاریگەریـەکانی بـە سـەر زمـانی نەتـەوە بخەینـەڕوو . میتـۆدی کارەکـە، میتـۆدێکی بریتیـە لـە" وەسف"–کردنی زمانی ئایینی کوردی و شـروڤە کردنـی حاڵەتەکە، بـە واتـای هێنـدە قسـە لەسـەر (داتـا) کـان دەکـەین هێنـدە قسـە لـە فاکتەرەکانی دەرەوەی زمان ناکەین و هەر تەنیا لە سنوری وەسفکردنی حاڵەتەکە ناوەستین و ڕای خۆمان نەڵێین. بـەو شـێوازەش ئاکامـە ئـەکاد

یمیەکانی گریمانەکان–hypotheses and assumptions **بە دەست دێنین**.

زمانی ئایینی

بە گوێرەی دوا دەقی ئایینی ئاسمانیی، قورئان، یەکەم دەرکەوتنی مرۆڤ، ئادەم، هاوکات بووە لە گەڵ دەرکەوتنی مرۆڤ . ئەو زمانەی مرۆڤ لە ئاستێکی ئەوەندە گرنگ دابووە توانیویەتی لە یەك کاتدا (زمانێکی مەعریفیش " بێ، نەك زمانێکی بەرایی(primitive). ئەمەش تەواو ئەو تیۆر و گریمانانە ڕەتدە کاتەوە، کە زمانی مرۆڤ لە ئاکامی لاسایی دەنگەکانی سروشت و گیانەوەرانی پێش خۆی وەك لورەی گورگ، بۆرەی گا، نەڕەی شێر، باڕەی مەڕ، قاڕەی بزن، قوقەی کەڵەباب، خورەی ئاو، کیفەی مار، گڤەی با، ....هتد پەیدابووبێ! لە تیۆرەکانی چۆمسکی بۆ زمان و دەروننناسی– زمانەوانی ئاشکرا دەبێ کە پێکهاتەی مێشکی مرۆڤ لە هیچ گیانەوەرێك ناچێ، مرۆڤ ئامێرێکی تایبەت بە زمانی هەیە پێی دەوترێت ئامێری زمان وەرگرتن – language acquisition Device. ئەو ئامێرە لە تەمەنی منداڵیی و لاوێتی زۆر کارایە هەر چەن مرۆڤ بچێتە تەمەنەوە ئەویش دەچێتە تەمەنەوە و پاسیڤ دەبێ. سیستەمی زمان و پێکهاتەی ستره کچەری زمان دی سۆسیری سویسری بە جیهان ناساند. زمانی مرۆڤ زۆر لەوە ئاڵۆزترە لە لاساییکردنەوە ئەو دیاردە سروشتیانە پەیدابووبێت ! هەروەها زمانی مرۆڤ زۆر لەوە سیستیماتیك ترە، کە تەنیا لە کۆمەڵگای بەرایی دروست بووبێت! بە پێی بنەماکانی بونیادگەری هیچ زمانێك لە زمانێکی تر بەراییتر یان پێشکەوتوتر نییە ! ! هەموویان وەك

یەك لە فۆنیم و مۆرفیم و وشە و ڕستە.....پێکهاتوون!!

ئەوە کۆمەڵگایە بەرایی یا شارستانییترە لە یەکێکی تر، نەك زمان!

لێرەدا گرنگە جەخت لەسەر کاریگەری ژینگە و کەلتوری نەتەوە بکەین، کە ئەو دووەش بنەماکانی نەتەوەبوون پێکدێنن. زمانی زگماك مەرج نییە زمانی نەتەوە بێت، چونکە زمانی زگماك هەڵگری کرۆمۆسی نەتەوە نییە. بەشێوازێکی تر، کرۆمۆس هەڵگری چیناتی بایۆلۆژی و دەرونییە، نەك هەڵگری خەسڵەتی ئەتنیکی نەتەوە. زمانی نەتەوە ئەوکاتە دروست دەبێ، کە لەژینگەو لەناو کەلتورێکی نەتەوەیی دا بپژێ و گەشە بکات.

*** ئایینی نەتەوەیی**

هەموو (نەتەوە)یەك بچووك یان گەورە، ئایینی تایبەت بەخۆی هەیە. ئەو ئایینە لەکۆمەڵگای بەرایی (ئاسمانیی) بووە و لەزۆر کاتدا (ئایین) و (نەتەوە) تەواو ناسنامەی یەکتر بوونە. هەردوو پەیڤی (قوم) و (ملة) لەقورئاندا هەم ناسنامەی نەتەوەن، هەم ناسنامەی ئایینی نەتەوەن.

بەگوێرەی قورئان و سەرچاوە ئەسترۆپۆلۆژی و مێژووییەکان، کوردستان لانکەی دروستبوونی نەتەوەی جیاجیا بووە. ئەو لانکە شارستانیەتە دەسپێکی دووبارە دروستبوونەوەی نەتەوە و ئایینی نەتەوە و زمانی نەتەوە بووە.

لەلایەکی تر، مەرج نییە ئایینی نەتەوەیی هەر تەنها ژێدەرێکی (ئاسمانیی) هەبێ، بەڵکو چەندەها ژێدەری ئاسمانیی –مرۆیی، یان تەنها مرۆیی هەیە. مرۆڤ هەر شتێکی پەرست بێ، خودا، یان هەر خوداوەندێکی تر: ڕۆژ، مانگ، ئەستێرە، سروشت، بت... هتد بەزمانی خۆی، زمانی دایکی خۆی، زمانی زێدی خۆی تقوسی ئایینی ئەنجامداوە. بەواتای لەسەردەمی پێش سەرهەڵدانی ئایینی جیهانیی - ئیسلام - هەموو ئایینە ئاسمانیی و مرۆییەکانی تر بە

بەشێکی ڕۆحی، کرداریەوە بە نەتەوەیی دەژمێردرێن، چونکە زۆربەی هەرە زۆری تاکەکانی نەتەوە هەموو جۆرە تکا و نزاو پەرستنێکیان تەنها و تەنها بەزمانی نەتەوەیی زێدی خۆیان بووە. بەم جۆرە ئایینی نەتەوە فاکتەرێکی سەرەکی نەشونماکردن و مانەوەی زمانی نەتەوە بووە و ئایین و زمان پێکەوە کەسایەتی نەتەوەیی، خێلەکی نەتەوەیان پێکهێناوە.

* زمانی ئایینی کوردی لەسێ ئایینی نەتەوەیی و ئاینێکی جیهانییدا

هەرسێ ئایینی (زەردەشتیی) و (یارسانیی–کاکەیی) و (ئێزدیاتی) سێ ئایینی بە ڕێژەی جیاوازەوە کوردین . هەرسێك خاوەن پەڕاوی ئایینی خۆیانن. ئەو پەڕاوانەش هەرسێ بە (زمانی کوردی) بوونە. ئەو دەقە دینییانە لەزۆر دەرفەتی مێژوویدا ڕۆڵی بنەڕەتیان هەبووە لەپێناو پاراستنی زمانی نەتەوەدا.
هەرچەندە دەقی قورئان بەزمانی عەرەبییە، بەڵام گوتاری ئەو دەقە تەواو گوتاری ناسیۆنالی عەرەبی ڕەتدەکاتەوە، کە بانگەشەی نەتەوە بوونی ئایینەکە دەکات. گوتاری قورئان گوتارێکی جیهانییە. هەژموونی زمانەکەی بەهیچ جۆرێك زمانی نەتەوەیی هیچ نەتەوەیەك ڕەدناکاتەوە، چونکە (زمانی جیا) و (نەتەوەی جیا) دوو هەقیقەتی بەرجەستەن، هەژموونی دەسەڵاتی ئافەریدەیی یەزدان دەسەلمێنن.
بەشی یەکەمی ئەم توێژینەوە لە (ئاوێستا) وەك دەقێکی زمانی ئایینی دەدوێت. لەم بەشەدا کاریگەری زمانی ئاوێستا بەسەر دەسەڵاتی کوردی و نا کوردی دەخەینەڕوو. لەبەشی دووەمیش زمانی ئایینی نەتەوەیی یارسانەکان ـ کاکەییەکان شرۆڤە دەکەین .لە بەشی سێیەمیش لەکتێبە دینییەکانی

ئێزیدیاتی وەك مەسحەفا ڕەش و جیلوە و مژدەها ڕۆژ و قەولی ئێزیدیان دەکۆڵینەوە و بەهای زمانەوانی ئەو دەقانە لەڕەوتی زماننناسی کوردی دەخەینەروو.

لەدوا بەشیش لەڕۆڵی زمان و گوتاری ئایینی قورئان بەسەر زمانی نەتەوەیی کوردی دەدوێین هەروەها ئەو پرسیارەش شرۆڤە دەکەین ئاخۆ هەژموونی ڕۆحی زمانی قورئان کاریگەری پۆزەتیڤ یان نێگەتیڤی بەسەر زمانی کوردییەوە دەبێت؟!

زەندی ئاڤێستا و زمانناسی کوردی

دەروازەیەك

لە ئاست نزاکەی نووح پێغەمبەر، کە خوای گەورە لە قورئانی پیرۆز داوای لێ کردبوو بڵێ: کەشتەکەی لە خاکێکی پیرۆز.. لەنگەر پێ بگرێ..، ئەوا خوای گەورە بە دەقێکی قورئانی پیرۆز..(چیای جودی)ی باکوری کوردستانی بە نووح پێغەمبەر رەوا بینی.(توژێرەکی شیعە ئەوەندەش بە کورد ڕەوا نابینێت، دەڵێ، چیای جودی لە نەجەف ئەشرەفە، نەك باکووری کوردستان، ئەمە جگە لەوەی دوورە لە ڕاستی، بەڵکو ئەکادیمی نییە و تا ڕادەیەك شۆڤینییە، چونکە چیای جودی لە باکووری کوردستانە، نەك نەجەف!!) . ژێدەرە مێژووییەکانیش بەتایبەتی ئەوانەی بە دیدێکی مرۆڤانە و دوور لە تەسك بینی نەتەوەیی نووسراون، ئەو راستییە دەسەلمێنن.. لەو پێودانگەوە کوردستان لانکی دووەمی مرۆڤایەتییە. هەر لە کوردستانەوە ئایینەکانی دوای نووح پێغەمبەر سەریان هەڵداوە هەروەها گەلانی دی لە کوردستانەوە بەرەو بەشەکانی دی جیهان کۆچیان کردووە، هەر گەل و نەتەوەیەکیش لەسەر رووی زەمین بە زمانی خۆی پێغەمبەری بۆ هاتووە.. **[وما أرسلنا من رسول الا بلسان قومه ليبين لهم]** و **[ولقد بعثنا في كل امة رسولا]**، ئەمەو نەتەوە بووە چەندەها پێغەمبەری بۆ هاتووە، بۆیە دەکرێ بڵێین مێژووی

مرۆڤایەتی پێغەمبەری لێ نەبڕاوە، ئەمەو بوونی زمانی جیا جیا، رەنگ و ڕووی جیا جیا، وەك نەتەوەی جیا جیا لە نیشانە باڵاکانی مەزنێتی خودان، لەو روانگەوە، ئەگەر لە قورئانی پیرۆزیش ناوی کورد و پێغەمبەرەکەی وەك چەندان نەتەوەی نەهاتووە، ئەوا هەم قورئان پیرۆز جەختی لە سەر هیچ نەتەوەیەك نەکردووە و نەیکردووە بە مەسەلەیەك،ئەوا هەم لە ڕووی مێژوویيەوە، کورد نەتەوەیە و کوردیش زمانی ئەم نەتەوەیەیە و شیمانە دەکرێ زەردەشتیش پێغەمبەری کوردان بووبێ و ئاوێستاش یەکێ لە کتێبە پیرۆزەکان بێ.

لەناو کورداندا چەندەها ئایین بەرپا بوونە وەك زەردەشتییەت و مانەوەی و مەزدەکی و میسرائی و ئێزدیاتی و کاکەیی، بەڵام وەنەبێ ئەم ئایینانە سەد لە سەدی تەنها کوردی بن، بەڵکو گەلانی دیش، وەك گەلانی هاوسێی کورد ماوەیەك لەسەر ئەو ئایینانە بووینە، لەم بەشەدا هەوڵ دەدەین باس لە رۆڵی ئاوێستا و گرنگی ئەو دەقە دینییە لە زمانی کوردی و زماننناسی کوردیدا دەکەین .

ئاڤێستا و زمانی کوردی
کورتەیەك دەربارەی ئاڤێستا

چەند توێژێرێك لە ئایینی جودا لە سەر پەیامی ئاڤێستا وبنەڕەتی ئاڤێستا نووسیانە و دوور و نزیکی لە پەیڤەکانی ئاڤێستا ڕای خۆیان داوە . بە واتای چەند لە کوردی یان فارسی کۆن نزیکە ! هەرچەندە نزیکی یان دووری چەند وشەیەك لە نێوان وشەکانی یەك خێزانە زمان، دیاردەیەکی ئاساییە و

کوردیبوونی یان فارسیبوونی ئاڤێستا ناگەیەنێت، یان خودی کەسێتی زەردەشت ناگەیەنێت، کورد و فارس لە کۆندا هەردووك زەردەشتی بوونە، هەردووکیش دواتر چەند کەسێکی دەسەڵات و کاهینەکان ئەو ئایینەیان لە شێوە و ناوەڕۆك گۆڕیوە بە مەجوسیەت!!

گلدز دەڵێ: (ئاوێستا) مانای (ئەساس و بنیان و متن) دەبەخشێت، مارف خەزنەداریش دەنووسێ: وشەی (ئاڤێستا) لە وشەی ئۆپاستا ی پەهلەوییەوە هاتووە کە مانای(بنج و بناغە و بنیاد) دەگەیەنێ، بەڵام (ویسباج) و (بارتۆمۆلا) دەیبەنەوە سەر (پەنا و کۆمەك) . (دالا) بە مانای (زانین) ی لێکیداوەتەوە. هەندێ کەسی تر بە مانای (راوەستان) یان (قانون) یان مانایان کردووە.. (سەجادی)ش لە (دەقەکانی ئەدەبی کوردیدا) سێ مانای بۆ وشەی ئاوێستا دیار دەکا ئەوانیش بریتین لە (بێخ ـ پەنا ـ دۆستایەتی ـ نەزانراو....)

لە زۆر رووەوە دەکرێ شیمانەی ئەوە بکەین کە ئاوێستا واتای (نەزانراو) بگەیەنێ، چونکە زمانی ئاوێستا زمانێك بووە تەنها زەردەشت خۆی لێی تێگەیشتووە.. پەیڕەوکەرانی بۆیان هەبوو تەنها لەبەری بکەن، هەروەها ڕای وا هەیە، کە بوونی ئەو جۆرە دیاردەیە بۆ پاراستنی پیرۆزی دەقەکان بووە، جا بۆ ئەوەی واتای دەقەکان ئاسان بکا، ئەوا زەردەشت تەفسیرێکی بۆ ئاوێستا نووسی و ناوی نا (زەند). سەجادی دەڵێ زەند بە زمانی پەهلەوی کۆن بووە، پەهلەوی کۆنیش زمانی کوردییە، دووبارە زەندیشی کردە فارسی و ناوی نا(پازەند).هێشتا تەواو ساغ نەبۆتەوە، کە زمانی پەهلەوی کۆن زمانی کوردی یان فارسی کۆنە!!

زۆربەی سەرچاوەکان لە بارەی ئاوێستاوە دەڵێن دوو ئاوێستا هەبووە، ئاوێستای کۆن و ئاوێستای نوێ، ئاوێستای کۆن لە پاش شەڕی گامبێلا (یاخود

ئەربێلا) ئەسکەندەری مەکدۆنی لە ساڵی 331 ی پێش لە دایك بووندا ئاوێستای کتێبی پیرۆزی زەردەشتی سوتاندووە، ئەوەی ماوە یۆنانییەکان بۆ خۆیان بردووە لەم بارەوە دەوترێت کە هەندێ فەیلەسوفی ناوداری یۆنانی وەك ئەفلاتۆن و هیراکلیتەس بیرۆکەی ئاوێستایان دزیوە، ئاوێستای نوێ واتای ئاوێستای سەردەمی ساسانی دەگەیەنێ، ئەو ئاوێستایە لە پێنج بەش پێك دێ.. ریز بوونی بەشەکان لە ژێدەرێکەوە بۆ ژێدەرێکی تر جیایە، هەروەها هەندێ نووسەر پێنج بەشەکەی ئاوێستا بە چوار کتێب تەماشا ناکەن بەڵکو بە بەشێك لە خوردە ئاوێستا دادەنێن.. هەر پێنج بەشەکەی ئاوێستا بەم جۆرەیە:

1ـ(یەسنا) یاخود (یەسن) بە واتای (ستایش) دێ و کۆمەڵێ نزا لەخۆ دەگرێ، گرنگترین بەشی ئاوێستایە.. گاتەکان، کە سروودە ئایینییەکانن، بەشێکن لە یەسنا.

2ـویسپرد واتای (گشت سەروەران) دەگەیەنێ باس لە پەرستن دەگات، هەندێ دەڵێن تەواوکەری یەسنایە، هەندێکی تر دەڵێن دەگەڵ یەسنا لە رووی بابەتی ناوەڕۆك و شێوەی داڕشتنییەوە نامۆیی و هاوچەشنیشی تێدا دیارە. ئەمەو 23ـ27 بەشی لەخۆ گرتووە.

3ـوەندیدات یاخود ڤەندیدات یاسای دژ بە دێو و ئەهریمەن دەگەیەنێ لە 22 بەش پێکهاتووە، ئەم بەشە جیهانبینی زەردەشتی لە مەڕ مردن و ژن هێنان و ئارێشەی دی کۆمەڵایەتی لەخۆگرتووە، لە نەزەری هەندێ نووسەر ئەم بەشە دوا بەشی ئاوێستایە.

4ـیەشت بە واتای نوێژ و بەخشیش و بەزم دێت، هەروەها بە واتای نەمرە پیرۆزەکانیش دێت، ئەم یەشتانە (سرودانە)، کە ژمارەیان 21 یەشتە تایبەتن بە ستایشی خواوەند، ئەمشاسپەند و یەزدەکان .

5ـخورده ئاوێستا: ئاوێستای بچووك لەلای هەندێ نووسەر ئەمە چوارەم بەشە نەك پێنجەم، دەوترێ كە ئەم بەشە لە سەردەمی شاپووری دووەم (نەك ئەردەشێری دووەم) وەك هەندێ نووسەر بۆی چوونە 310ـ379 بە یارمەتی ئازبەد میهر ئەسپەند دانراوە و نوسراوەتەوە، ئەم بەشە چوار بەش لەخۆ دەگرێ، كە هەمووی نزا و پاڕانەوەیە.

ئاوێستا كتێبێكی ئاسمانییە یان زەمینیی؟!

هەر لە پرسیارەكە دیارە،مەسەلەكە گەنگەشە هەڵدەگرێت.لە ڕووی دینییەوە،دەكرێ ئاوێستا ئاسمانیی بێ و بە زمانی نەتەوەیی نووسرابێ و بەشێك لە كەلتور و ئایینی نەتەوەیی كورد پێكبێنێ.دارمستتری ڕۆژهەڵاتناس لەو بارەوە دەنووسێ:ئاوێستا لە زەمانی مادەكاندا بە زمانی مادی لە لایەن خوداوە ناردراوە و زمانی كوردی پاشماوەی زمانی مادییە. ئەمەو،بە حوكمی ئەوەی ئاوێستا كۆنەكە ئەسكەندەر سوتاندی و ئەوەی هەیە هەندێ ڕای هەڤدژی تێدایە،بۆیە ئەوەی دووەم زەمینییە و زادەی هزری مرۆڤە وەك ئینجیلەكان، بە تایبەتی چوار ئینجیلەكە، كە ناوی نووسەرەكانیشی لە سەرە و لە هەموو مەسەلەكان وەك یەك نین!!!

ئاوێستا و زمانی كوردی

پاش ئەم كورتە مێژووییە لە بارەی ناوەڕۆكی ئاوێستاوە، ئەوە دێنێ هەندێ سەرنج لە بارەی گرنگی ئاوێستا لە بواری زماننناسی كوردیدا بخەینە روو.

زمانەکانی کۆنی ئێرانی ـ رەگەز ئاری، نەك تەنیا فارس ـ بریتی بوون لە سێ زمان:

1ـزمانی میدی: زمانی شاکان و خەڵکی ڕۆژئاوا و ناوەڕاستی ئێران بووە.

2ـزمانی پارسی: تایبەت بووە بە خەڵکی پارس.. پاش ئەوەی شاکانی هەخامەنشینەکان هاتنە سەر حوکم ئەو زمانە لە سەرانسەری ئێراندا بڵاوبۆوە.

3ـزمانی ئاوێستایی

زمانی کتێبە پیرۆزەکەی زەردەشت بووە، زمانی بەشێك لە خەڵکی دەڤەرەکانی ڕۆژهەڵات و باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران بووە. هەروەك لە پێشەوە ئاماژەمان پێدا، زمانی ئاوێستا زمانێکی تایبەت بە زەردەشت بووە هەر خۆی لێی تێگەییوە .

جا بۆ ئەوەی خەڵکانی غەیرە کوردیش لە دەقی ئاوێستا بگەن، ئەوا تەفسیری زەندی کوردیش بە فارسی کراوە، لەوانەیە ئەمە بەر لە دەسەڵاتی هەخامەنشینی و ئەشکانی و .... کرابێ، چونکە لەگەڵ رووخانی دەوڵەتی میدیاش، کە ئاوێستا کتێبی پیرۆز و ئایینی فەرمی دەوڵەت بووە، هەخامەنشینەکان هەر پەیڕەوی ئاوێستایان کردووە و بە دینی ڕەسمی دەوڵەتیان داناوە، زمانی ئاوێستایی و ئەلفبێیەکەی جێگەی مشت مڕن: خەتی (مێخی – Cuneform) و خەتی ئاوێستایی و خەتی پەهلەوی بە خەتی زمانی ئاوێستا دادەنرێن!!شیمانەی ئەوە دەکرێ ئاوێستا لە سەردەمە جوداکاندا بەو هەموو خەتە نووسرابێ!!بەڵام توێژەر باوەڕی وایە کە چۆن ئاوێستا دەسپێك بە زمانی مادی هاتووە و هەر بە ئەلفبێی مادیش نووسراوە، ئەمەش وایکردووە زمان و ئەلفبێی هەردوو دەقی ئاوێستایی سەردەمی ماد و ساسانییەکان وەك یەك نەبن .هەروەها مەسەلەی چەند زمانی دەقی ئاوێستا

به زمانی کوردی دەچێ،مەسەلەیەکە حاشایی لێناکرێ،هەرچەندە ئەوە بە بەڵگەی بنەڕەتی دانانرێت و وا ناکات ئەو دەقە کوردی بێت!! !!! عەلائەدین سەجادی لە لاپەڕە (22ـ23) ی کتێبی دەقەکانی ئەدەبی کوردیدا ناونیشانی هەر بیست و یەك بەشەکەی ئاوێستای، کە وەك لە گاتەکان و (دینکرد)دا هاتووە، بە زمانی ئاوێستایی و پەهلەوی تۆمار کردووە و ئەو وشانە نە لە رووی مۆرفۆلۆژی و نە لە رووی فۆنۆلۆژییەوە بە یەك ناچن:

ئاوێستایی	پەهلەویی
1ـ یتها	سوتکار
2ـ اهو	وارشت مانسەر
3ـوئیریو	بخ ـ باگ
4ـاتها	واشتەك ـ دامراد
5ـرتوش	ناتار
6ـاهات	پاچەك ـ پاژاك
7ـچیت	راتودات ئەتیك
8ـهچا	باریش
9ـونکهئوش	کاشکوسروب
10ـدزدا	ویشتاسپ ساست
11ـمەنەنگهۆ	واشتاك
12ـشیۆتهننام	چتردات
13ـئەنگهوش	سپەند
14ـمزدائی	باگان یاشت

15ـخشتهرمچا نیگاتوم

16ـئەصورائی گنیا سەرنیگات

17ـئا هۆ سپارم

18ـئیم هۆ سپارم

19ـدریگۆ بیو وەندیدات

20ـددت هادو خوت

21ـواستارم **ستودیەشت**

نکولێ لەوە ناکرێ، کە زمان لە گۆڕانێکی سیستماتیکی بەردەوام دایە و لە ماوەی تەنیا سەدەیەکدا زمانێك : وشەکانی، دەنگەکانی، ڕێنووسی، ڕێزمانی چەندەها گۆڕان بەخۆیەوە دەگرێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گۆڕانەکە سەد لە سەد نابێ لە بونیادی زمانەکە" بەڵکو هەندێ وشە و دەنگ و ڕێنووس بوونی خۆیان هەر دەپارێزن . ئەو جیاوازییە بنەڕەتییەی لەنێوان ئاوێستا و پەهلەوی دایە وەك وتمان نە لە رووی وشەسازی و نە لە دەنگسازی لە یەك ناکەن (محەمەد ئەمین زەکی) لە لاپەڕە (211)ی خولاصەدا کتێبی ئاوێستایی دەگەڵ فارسی و کوردی سلێمانی بەراورد دەکات.ئەو کۆمەڵێ وشەی ئاوێستایی دەگەڵ فارسی و کوردی سلێمانی و کرمانجیدا بەراورد کردووە.

لەم بەراوردکردنەدا دەردەکەوێت ، کە ئەم وشانە لە رووی مۆرفۆلۆژی و فۆنۆ لۆژییەوە لە کوردی نزیکن نەك بە زمانی فارسی وەك :

ئاوێستا	کوردی سلێمانی	کرمانجی ئێستا	فارسی ئێستا
ماز	گەورە	مەزن	سنگین، بزرگ
بەرەزا	بەرز	بەرز	بلند

ماسیا	ماسی	ماسی	ماهی
ئوشترا	حوشتر	ئوشترا	شتر
یەرەتا	یرد	یرت	یل
هۆر	ڕۆژ	خۆر	ئافتاب
ئەزم	من	ئەز	من

محەمەد ئەمین هەورامانی لە کتێبی (سەرەتایەك لە فیلۆلۆژی زمان کوردیدا)

لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاری لە رووی مۆرفۆلۆژی و فۆنۆلۆژی و سینتاکسەوە لە نێوان زمانی ئاوێشتا و زارەکانی زمانی کوردی بەرپا کردووە، لەم لێکۆڵینەوەیەدا توێژەر هەوڵی داوە لە یەك نزیکی و جیاوازی وشەکانی ئاوێستا لەگەڵ هەندێکی زارەکانی کوردیدا بدۆزێتەوە، لە بواری دەنگسازیدا، دەقی ئاوێستا ـ ئێمە مەبەستمان لە (زەند) ە ـ زۆربەی ئەو دەنگانەی لەخۆگرتووە کە لە کوردی دێریندا هەن، دەنگی (ح،) و (ع)ی تێدا نیە، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت کە بە نەزەری هەندێ کەس ئەو دوو دەنگە دواتر لە ڕێگەی زمانی عەرەبییەوە هاتوونەتە ناو زمانی کوردی، ئەمەش دەکرێ لەوە سەرچاوەی گرتبێت، کە موسلمانە عەرەبەکان، نەك هەر نەتەوەی کورد بەڵکو زمانی کوردیشیان داگیر کردووە، کە ئەو گریمانە زۆر دوورە لە ڕاستیەوە ! ! لە بواری مۆرفۆلۆژیشدا، توێژەر گەیشتۆتە ئەو رایەی کە زمانی ئاوێستا دەگەڵ زاری هەورامی زۆر لە یەك نزیکن، بە جۆرێ زۆر لە وشەکان ڕێنووس و گۆ کردنیان لە یەك نزیکن نەك لەگەڵ زاراوەکانی تر، بە ڕای من ئەوە هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ چەند فاکتەرێك لەوانە:

1ـشێوەزمانی هەورامی ماوەیەکی زۆر لە پاش زەردەشتیەتیش زمانی دینی و ئەدەبی بووە، کتێبە پیرۆزەکانی کوردی دێرین وەك (ماریفەت) و (پیرشالیار) و (یارەسان) و (نور الانوار) بە شێوەزاری هەورامی نووسراون، ئەم لەیەك چوونە وای لە قانعی شاعیر کردووە لە شیعرێکدا بە ئاشکرا بڵێ خودی ئاوێستاش بە هەورامی لەلایەن خواوە بۆ مرۆڤ هاتبێ:

کتێبی زەردەشت، کە ئاوێستایە

وەك باقی کتێب خەڵاتی خوایە

بەزوان هەورامی هاتە سەر بەشەر

یانی ها زەردەشت بوو بە پێغەمبەر

2ـلە رووی جوگرافییەوە، لە پاش هاتنی ئیسلامیش بۆ ناوچەکە، ناوچەی هەورامان پاشماوەی زەردەشتییەتی هەر تێدا مابوو لە پاشان هەر بووە بنکەیەکی ئایینی کاکەییەکان، ئەو ئاینەش ئەگەر سەد لەسەر تەنیا کوردی نییە، بەڵکو گەلانی غەیرە کوردیش وەك فارس و تورکی ئازەری تێدا بووە، بەڵام زیاتر کوردین و کتێبەکانیشیان بە کوردی بووە، هەرگیز نابێتە هۆکاری یەکلاکەرەوە، کە زاری هەورامی ڕۆڵی هەبووە لە نزیکخستنەوەی زەردەشتی لە زمانی کوردی.لەلایەکی ترەوە ئەو دوو ئایینە تەواو لەیەك جودان ! !

هەندێ نموونە لەو وشانەی ئاوێستا کە دەگەڵ هەورامی دا لە یەك نزیکن لە رووی فۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژی و رێنووسەوە:

ئاوێستا	هەورامی	واتا کوردییەکەی ئەمڕۆ
ئیڤە	یۆڤە	یەك
دڤە	دۆڤێ	دوو

پاد	پا	پێ
ئاپ	ئاپ	ئاو
گاڤ	گاڤ	لە ڕیزی ناوی نێر و مێیە
پادا	پادار	خێرا لە ڕۆیشتندا
بوومی	بووم	زەوی

ئەمە و بوونی دیاردەی نێر و مێ ـ جێندەر لە زماندا لە ئاوێستا و هەورامیدا لە زۆر ڕووەوە لە یەك نزیكن، هەروەها چ لە بارە دیاردەی سێكس لە زمان و شێوە گۆكردنی هەندێ وشەدا لە یەك نزیكییەك لەنێوان ئاوێستا و كرمانجی ژووروشدا هەیە، ئەوەش وادەزانم هۆكاری باشن تاكو بڵێین ڕەنگە زمانی ئاوێستا بەشێك لە كەلتوری زمانی كوردی پێكدێنێ ! ! ئەمەو سەجادی دەقی ئاوێستای بە دەقێكی كوردی دێرین داناوە، بە واتای هەروەك چۆن لە ڕووی مۆرفۆلۆژییەوە لەیەكچوونێكی زۆر لەنێوان ئاوێستا و هەورامی و شێوە زاری كرمانجی ژووروودا هەیە، ئەوا ئەو دەقەی ئاوێستاش دەكرێ وەك دەقێكی ئەدەبی كۆن حسێب بكرێ .

بەڵام بە حوكمی لە یەك نزیكی كوردی و فارسی چ لە ڕووی خزمایەتی زمانی ڕەگەزییەوە چ لە ڕووی جوگرافیا و مێژووەوە، ئەوا وای لە هەندێ توێژەر كردووە وەك مینۆرسكی كە بڵێ : ئەگەر كوردەكان و فارسەكان برا نەبن ئەوا ئامۆزان.. ئەمەو بوونی دوو تەفسیر یاخود دەقی لێكدراوە بۆ دەقی ئاوێستا، یاخود ڕێكتر تەفسیركردنی زەندی كوردی بە زمانی فارسی (پازەند) وای لە هەندێ توێژەری فارس كردووە كە بە دیدێكی نەتەوەیی بەرتەسك لە ئاوێستا بڕوانن و بە بەشێك لە زمان و كەلتوری خۆیان دابنێن. بێجگە لە یەك نزیكی ڕەگەزی و خزمایەتی كوردی و فارسی و زەند و پازەند ئەوا گریمانی دیش لە ئارادان بۆ ئەوەی مۆركێكی فارسی بۆ ئاوێستا دروست بكەن، لەوانە:

یەکـــەم: روخـــانی دەوڵـــەتی میـــدیا لـــە ســـاڵی 550 پ.ز لەلایـــەن هەخامەنشینەکانەوە.. ئەمەو ئاوێستا خۆی دینی فـەرمیی میـدیا بـووە، ئەگـەر ئاوێستاش سەد لە سەد بەزمانی میدی نەبووبێ، ئـەوا زەنـد بـە کـوردی بـووە، ڕێی تێدەچێ لە پاش ئـەم داگیرکردنـە عەسـکەرییە(داگیرکردنـی ئەسـکەندەری مەکـدۆنی بـۆ ئـیران و کوردسـتان!!!) بەشـێکی زەنـد فەوتانـدرابێ هـەروەها شتیش لە بارەی زەند لە سەردەمی ئەشکانییەکان دووبارە کرابێتەوە.

دووەم: زمانی فارسی و کوردی لە زمانە هیندۆ ئێرانییەکانن ئەو لەیەك نزیکییە، واتای یەك زمان ناگەیەنێ، چونکە لە بەشە خێزانی زمانی ئێرانیدا هەردوو زمان بە جیا هەن.

سێیەم: بێ دەوڵەتی کورد وهەبوونی دەسەڵاتدارێتی فارس لە پاش هەرەسی میدیا هەتاکو ئێستا، ئەو کوردانەی بە دەسەڵاتی فارس رازی نەبوون چوونە شوێنە سەختەکان و چیاکان، ئەوا زمانەکەیان بە کوردی ماوەتەوە، بەڵام ئەوانەی لە شاردا مانەوە ڕەنگە بەفارسی کرا بێت،ئەمە وای کردووە زمانی فارسی نەك هەر کاریگەری لەسەر زمانەکەی ئەو کوردانە کردووە بەڵکو کاریگەرییەکی زۆریشی لەسەر دەقەکانی ئاوێستا کردووە و لە زۆر شوێن شێوەی فارسی وەرگرتووە.

لەم روانگەوە دەتوانین بڵێین ئێمە لەگەڵ ئەوەین کە دەقی بنەڕەتی ئاوێستا بە زمانی ئاوێستا بووە، ئەو زمانەش هەندێ دەڵێن بە خەتی مێخی Cuneform بووە هەندێکی تر دەڵێن بە (ئارامی) بووە، یەکێکی وەك (مەسعودی)ش دەڵێ: ئەو زمانەی ئاوێستای پێ نووسراوەتەوە، پێی دەوترێ زمانی (دین بێرە) واتا (نووسینی ئاینی) ئەو زمانەش ئەوسا هەر تەنیا زەردەشت خۆی لێی تێگەیشتووە، ئەمەش وای کردووە هەندێ وەك لە پێشەوە ئاماژەمان پێدا، واتای ئاوێستا بە (نەزانراو) لێك بدەنەوە!

بەشی دووەم

کاریگەریی تەورات وئینجیل لەسەر زمانی سریانی وکوردیدا

دەروازەیەك

جارێك بەر لە هەموو شتێك نووسینەکەی ئێمە زیاتر زمانەوانییە لەوەی ئایینی یـــان سیاســـی بێـــت، بـــەڵام هەنـــدێ خـــاڵ پێوســـیان بـــە شـــرۆڤە و ڕوونکردنەوەیە:یەکەم، ئەو تەورات و ئینجیلەی ئێمە مەبەستمانە وەکو قورئان مەعسوم نییە . ئەو ڕاستیە چەند پسپۆرێکی ئینجیلی جەختیان لە سەر کردۆتەوە کە تەنیا 16٪ لە ئینجیل کەلامی خودایە ! ئەوە وای لە هەندێ نووسەر کردووە، کە کتێب بە هەمان ناونیشان لە بارەی قورئان بڵاوبکەنەوە، بۆ ئەوەی ڕاستی وون بێت ! ! دووەم، لە سەر ئینجیلەکان ناوی نووسەرەکانی نووسراوە ! ! کەچی قورئان لە تەرەف خودایە و خودا بەڵێنی داوە، کە قورئان لە دەستی مرۆڤ بپارێزێت، نەك تەورات و ئینجیل ! سێیەم، تەورات و ئینجیل هیچ پەیوەندیان بە کوردەوە نییە، وەکو ئایین ! !

هەموو ئایینەکان چ ئەوانەی ئاسمانیین یان مرۆڤکردەن کاریگەری زۆریان لەسەر زمان هەیە.کتێبی ئایینی هیندۆسەکان کاریگەرێکی زۆریان لەسەر پاراستنی زمانی سانسکریتی هەبووە. هەریەك لەتەورات وئینجیل رۆلێکی

www.dengekan.com

گرینگیـان بینیـووه لـه نشـونماکردنی زمـانی سـریانی و یۆنـانی و لاتینـی هـەتا ئینگلیـزی " ئینجیـل هـەتا کاریگـەری لەسـەر دیـالێکتی کرمـانجی کـوردی هـەبووه . رۆلی قورئـانی پیرۆزیـش لەسـەر زمـانی عـەرەبی دیاردەیـەکی روون و ئاشـکرایه . هەریـەك لـه ئاڤێسـتا و کتیبـی ئـاینی ئێزیـدی وکاکـەیی کاریگـەری خۆیان لەسەر زمانی کوردی هەبووه.

لەم بەشه توێژینەوەیەدا بەکورتی لەکاریگەری تەوررات و ئینجیل لەسەر زمانی سریانی یاخود ئارامی دەدوێین . هەروەها باسمان له کاریگەریی سریانی لەسـەرئەلفبێی کـوردی وچـەند حالـەتێکی دی زمانـەوانی کـوردی کـردووه، بەتایبـەت دەربـارەی بـەکۆردکردنی چـەند پیتێـك لـه ئـەدەبیاتی کلاسـیکی کوردیدا.بە واتای چەند پیتێکی زمان له بریتی ژمارە بە کار دێت، بـە تایبـەتی له ئەدەبی کلاسیکی کوردی .

ئەدگارەکانی زمانی سریانی

زمانی سریانی (یاخود ئارامی) یەکێ لـه زمانـه هـەرە کۆنەکانـه . بنەچـەی زمانەکە دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵەی زمانی سـامی . ئـەو زمانـه لەکۆنـدا بـەزمانی ئارامی ناسرابوو.

ناوەکـەش دەگەڕێتـەوە بـۆ نـا و ی (ئـارامی کـوری سـامەری نـووح پیغەمبەر) .

له رووی قسەپێکردنەوە . دەوترێ که ئاشـوورییەکان دووهـەزار سـاڵ بـەر لـه رووخانی ئیمپراتۆریەتەکەیان قسەیان بەو زمانه کردووه بەلاّم لەڕووی نووسین بەو زمانەوەدەوترێ ره نگه (بەندی ئەهیکار) له تێکسته هەرە کۆنەکانه بێت

که زمانی ئارامی نووسرابێ ئەو تێکستەش بریتی بووە لە تا بلۆیەکی قوڕی سۆرکراوە.

زمانی سامی چوار دەستە لە خۆدەگرێ،کە بریتین لە :

1. دەستەی زمانە سامی یەکانی باکوور :ئامۆری،ئارامی.
2. دەستەی زمانە سامی یەکانی رۆژئاوا :کەنانی،عیبری
3. دەستەی زمانە سامی یەکانی رۆژهەڵات : ئەکەدی .
4. دەستەی زمانە سامی یەکانی باشوور : عەرەبی،سەبەئی .

زمانی ئارامی کۆن کە دەگەڕێتەوە بۆدەستەی یەکەم لەسەردەمانێکدا زمانی رۆژهەڵات

وئاسیای بچووك هەتا ئەرمەنستان بوو لە باکوور ودەریای عەرەب لە باشوور و دەریای

سوورلە رۆژئاوا هەتا میسر و کلدانیەکان لەگەڵ نەبوخوزنەسری پاشایان بەو زمانە دواوون هەروەك چۆن ریشافەی نوێنەر ی سەغاریبی ئاسوری لەگەل وەزیرەکانی پاشای حزقیا قسەی پێ کردووە .

کاریگەری جوولەکایەتی لە سەر زمانی سریانی

ژێدەرەکانی مەسیحیەت ئامازە بەوە دەکەن کەخودی هەندێ ئەسفاری تەورات و ئینجیل بەزمانی سریانی نوسراوون .هەروەها دەوترێ کە زمانی مارابن سراپیۆن ئەحیقاراو ئەفران ونرسای ومارعبد یشوع صو باوی هەر ئەو زمانە بووە . هەروەها دەوترێ کە هەندێ لەئەسفارەکانی کتیێبی پیرۆز وەك پێغەمبەرێتی دانیال . سفری نحمیا ، سفرئیرمیا و بەشێك لە سفری ئیزرا

به سریانی هاتونەتە خوارێ ئەمەولەسەرەتای سەرهەڵدانی مەسیحیەت ئەوا هەموو تەورات بۆ زمانی سریانی وەرگێڕدراوە. ئەگەر بەوردی لە پەیمانی کۆن و نووسراوەکان، بەزمانی عیبری بروانین ، ئەوا چەندەها وشەو دەنگی ئارامی دە بینرێ لە سفری ئافراندن . لە 47:31 هاتووە کە لابات، خالی یەعقوبی ئەسیاق، لەگەل یعقوب دا بە ئارامی قسەی کردووە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ1740ساڵ پێش لە دایکبوون .لەسەر ئەم زانیاریە، کە بەشێك لەتەورات بەزمانی سریانی بووبێ و بەشی تریش لە عیبریەوە کرابێتە سریانی ، ئەوا زمانی سریانی بۆتە زمانی دەسەڵات و دین و بازرگانی .لە بواری دەسەڵات، زمانی سریانی وەك زمانی دەسەڵات و ئایین،کاریگەرێکی زۆری هە بووە لەو دەڤەرانەی کە لەژێر قەلەمرەوی ئارامیەکاندا بوونە، بەجۆرێ ئەو زمانە بۆتە زمانی فەرمی رۆژهەڵاتی ناوەراست و چەندین هەرێمی ئاسیا شان بە شانی زمانی ئەو گەلانە . ئەمەو جولەکان خۆشیان زمانی سریانی باش فێرببون،بەجۆری رای وا هەیە کە زمانی پەیمانی کۆن، کە ئەوەی پێی دە گوترێ عیبرانی _لەرەسەندا زمانی سریانی یە، نەك زمانی زگماکی جولەکەکە ! ! هەر ئەمەش وای لەجولەکە کردووە کە گرنگی زۆر بە زمانی سریانی بدەن وبیکەنە زمانی دەسەلات و ڕێ و ڕەسم و سرودی دینی کەڵێسەیان .

رۆلی مەسیحیەت لەسەرهەڵدانی زماننناسی سریانی

بەحوکمی ئەوەی زمانی بەشێکی پەیمانی کۆن –تەورات– بەزمانی سریانی بووە ، هەروەها لە پاشان هەر هەموو تەوراتیش بۆ زمانی سریانی

وەرگێڕدراوە، خودی زمانەکەش ڕێنووسێکی گرنگی هەبووە هەتا هەندێ بە ڕێنووسێکە ناوزەدی دەکەن . ئەورێنووسە .کە تەوراتی پێ نووسراوەتەوە کاریگە ری بەسەر ڕێنووسی زۆر زمانی دی سامی ڕەگەز بووە لەوانە زمانی عەرەبی ئەو جۆرە ڕێنووسەی سریانی هەتا ئیستاش لە مزگەوتەکان پەیرەو دەکرێ مەسیحیەکان وشوێنی هەبوونیان لەناو باشووری کوردستان : بە فەلە _بەهدینان ، دیان_ ناوچەی سۆران _ هەولێر،مەسیحی _سلێمانی .

کتێبی پیرۆزیان ئینجیلە . ئەم کتێبە تەواوکەری کتێبی پیرۆزی تەوراتی جولەکەیە .لەپاش عیسا پیغەمبەر چەندەها ئینجیل پەیدابوون وەك ئینجیلی مەتی، لۆقا، مەرقس یۆحەنا بەرنابا .... ئەو ئینجیلەی دواوە مەسیحیەکان دانی پیدانانێن، چونکە لەگەڵ باوەڕی ئەوان پێك ناکاتەوە و لەزۆر جێ لەگەڵ قورئانی پیرۆز پیك دەگاتەوە ! ! .ئەمەو تاتیان_ی ئاشووری ئەدیابی(هەولێر) کتێبێکی بەناوی (دیاتسرۆن)، کە بەواتای (چوارین) دێ لە بارەی ناوەڕۆکی هەر چوار ئینجیل بە زمانی سریانی داناوە . ئەم کتیبەش بە دڵی پیاوانی کەنیسە نەبووە ، بۆیە دەستیان کردووە بە وەرگێرانی هەر چوار ئینجیلەکە لە زمانی یۆنانی یەوە بۆ زمانی سریانی .زمانی سریانی زمانی دینی بووە ئەوڕایەش دەگەڕێتەوە بۆزمانی تەورات و گرنگی زمانی سریانی . مەسیحیەت لەکۆندا بەچاوێکی پیرۆزەوە تەماشای زمانی سریانی یان کردووە، چونکە حەزرەتی مەسیح خۆی و حەواریەکان ومژدەهێنەرەکان دوای خۆی وەك تۆما . ئادی، ماری، بترس ، زمانی سریانی بووە . ئە گنا تیۆس ئەفرام 1976: 15 دەنووسێ (مارمەتی، یاخود هێزامەتی کە یەکێکە لە نووسەرانی ئینجیل، ئینجیلەکەی خۆی بەزمانی ئارامی _سریانی نووسی بوو هەروەها هەر سێ بەشەکەی تری

ئینجیل لەگەل نامەکانی پۆڵس وەرگێردراو نەتە سەر زمانی سریانی) . دەوترێ کە تا تیان یاخود تەتیا نووس یەکەم کەس بووە کە پەیمانی نوێی لە زمانی یۆنانی یەوە کردۆتەوە زمانی سریانی .لەو بارەیەوە دوو ڕاهەن یەکەم :دەڵێن کە تاتیان لە ڕۆما گەراوەتەوە بینیویەتی کە خەڵکی مەسیحی دەڤەرەکە _ ئەدیاب _ پێویستی یان بەدەقێکی سریانی ئینجل هەیە، بۆیە ئەویش کتیبێکی بەناوی ویاتسرۆن، کە خۆی لەخۆیدا وەرگێرانی هەر چوار ئینجیلەکە بەدیدی خۆی بەسریانی دارژتووە .ڕای دووەم: مەسیحەکانی ئەدیاب هەر چوار ئینجلەکەیان بەزمانی سریانی هەروەك چۆن پەیمانی کۆنیان بەسریانی هەبووە وتاتیان سوودی لەدەقە ئینجلەکان بەزمانی سریانی بینیوە . لەسەر ئەو بنەمایەش ئینجیلەکەی خۆی بەزمانی سریانی دارشتووە ! ئەلبێر ئەبونا دەنووسێ مەتران رابولای مەترانی ئۆرهای ئینجیلی بۆ زمانی سریانی وەرگێڕاوە هەندێکی تر دەڵێن هەیبای قوتابی رابولا بەسەرپەرشتی رابولا لەسەدەی پێنجەمی زایین ئینجیلی وەرگێڕاتەوە سەر زمانی سریانی، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە ئینجیل خەڵکی غەیرە جووی هانداوەکە بێنە ناو ئاینی مەسیحیەت! ! هەتا ئەوسا ئەو ئایینە تەنیا بۆ جوولەکە بووە ! ! هەوەك قورئانیش ئاماژە بەوە دەکات، کە بۆ غەیرە جوولەکە نییە ! ! کورد لە ڕێگای بە جیهانیکردنی مەسیحیەتەوە بۆتە مەسیحی، ئەگەرنا ئەم ئایینە بۆ ئەو نییە ! ! لە و پێودانگەوە مژدە دەرانی مەسیحی بە ناوی بڵاوکردنەوەی مەسیحیەت بە زۆر جێ بڵاو بوونەتەوە و مەسیحیەتیان بڵاوکردۆتەوە . لەئاکام هەم مەسیحیەت هەم زمانی سریانی وەك زمانێکی دینی بۆتە زمانی هەموو مەسیحیەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەراست و چەندین هەرێمی دی لەئاسیا و ئەفریقا! ئەمەو زمانی سریانی هەر لە

رێگا ی ئینجیلەوە بۆتەزمانی نوێژ ونزا جۆر بە جۆرەکانی بەیانی و ئێواران، هەروەها نوێژو نزاو پارانەوەی بیرەوەری و بۆنە ئاینیەکانی وەك (تەعمیدکردن و ژنخواستن و دامەزراندنی شەمە شە و قەشە و مەتران ... پەیتاپەیتا زمانی سریانی بووە زمانێکی نێونەتەوەیی ئایینی نەك نەتەوەیی! بەجۆری هەندێ نەتەوە دەستبەرداری زمانی نەتەوەیی خۆشیان بوون هەروەك چۆن زمانی عەرەبی هاوشانی ئایینی ئیسلامە زمانی سریانیش زۆر زوو بووە بە هاوشانی ئایینی مەسیحی . هەروەك چۆن ئەوانەی دەیانەوێ لەئیسلام بگەن، دەبوو قورئان بە زمانی خۆی _عەرەبی _بخوێنن، ئەواهەموو ئەوانەی لەزانستی ئایینی مەسیحیەت دەیانخوێند دەبوایە فێری سریاننی بن . ئەو رەوشە وای کرد کە چەندەها مژدەدەرو کەسانی دی لە زانایان گرنگی بەلایەنی زماننناسی سریانی بدەن .لەگەڵ رەوتی پەرەسەندنی ئەو زمانە و دینەدا ، ناچار چەندەها رینووس دانران بۆ ئەوەی گەلانی مەسیحی و جولەکە و گەلانی دی پەیڕەوی بکەن .کۆنترین رێنووسی سریانی، (ئەتەرەنجیلی) یە . ئەو رێنووسەش پۆلسی کوری ئەرکای رەهاوی دایهێنا .لەسەر بنەمای ئەو رێنووسە ورێنووسی دی لێکۆلینەوە لەبارەی پیت و دەنگ و وشە و رێزمانی سریانی ئە نجامدران . ئەمەو هەر لە وبوارەدا شەش پیت دروستکران ئەویش بەزیاد کردنی خالەك یان نیشانەیەك لەژێر چەند پیتێکی بناغەیی بۆ ئەوەی چەند دەنگ یان پیتی دی بێنە کایەوە وەك) چ =ج،ف=ق،ژ=د،و=ج، مم) .

لە زمانی سریانیدا هەر پیتێك توانایەکی ژمارەیی پێدراوە وەکو کۆدێکی ئەو سەردەمە کاری پێکراوە نۆ پیتی یەکەم ژمارەکانی خانەی (دەیان:1–9) بۆدانراوە،وەك أ=1، ب= 2، ج=3 هتد . نۆ پیتی دووەم

ژمارەکانی خانەی سەدانیان بۆدانراوە وەك ی =10، ك=20،هتد نۆپیتی دوایـیش ژمارەکـانی خانـەی هـەزارانیان بـۆ دانـدراوە وەك :ق=100 ر=200،غ= 1000 ! ئەم شیانەی سریانی کاریگەرێکی زۆری لـە زمـانی عەرەبی وکوردیدا کردووە بەجۆرێ زۆر لەشاعیرانی کلاسیکی عـەرەب وکـورد سـودێکی زۆریـان لـەو کۆدانـە وەرگرتـوە بـۆ دیـارکردنی رووداوێکـی مێژوویی،ساڵی بوون ومردنی کەسێك ...هتد .بۆ گەیاندنی مە سیحیەت وزمـانی سریانی چەندەها قوتابخانە کرانەوەو ئەو قوتابخانە رۆڵێکی گرنگیان بینی لە پەرەپێدانی زیاتر بەسریانی چونکە لەو قوتابخانە ئایینی یانەدا وانـەکان زیـاتر بەسریانی بوون، نەك زمانی تر ئەوانەی بە یۆنانیش بوون پەیتا پەیتا دەکرانە سـریانی . قوتابخانـە هـەرە دیارەکـان ئەمانـە بـوون : قوتابخانـەی ئۆرهـای ، قوتابخانـەی نسـێبین ،، قوتابخانـەی مـاردین ،، قوتابخانـەی مەڵاتیـە،، قوتابخانـەی دێـر زوقـنین نزیـك ئامـەد،، قوتابخانـەی دێـر قـرتمین _ گـوری یدین،قوتابخانـەی دێـر مـەتی،نزیك مۆسـڵ، قوتابخانـەی دێـر قنـی نزیـك بەغدا .لەمیانی گرنگی دان بە زمانی سـریانیدا، ئـەوا چـەندەها زانـاو پسـپۆر لەو بوارەدا پەیدابوون کە زۆربەیان پیاوی ئـایینی بـوون وەك ئەفراها،ئـەفرامی مـەزن، نەرسـی ،ئەحومەدمە،عبـد یشـوع مـاردینی ، ئیشـوعیا ئـەدیایی ، حەنایشـوع، یـەعقوب رەهـاوی یوحـەنا بزمنکایی،یوسـف ماردینی،ئیشوعیائەدیایی،،خامیس قەداهی، یوحەنا ئاسیاوی ...هتد

لەسەر دەستی قەشەو مژدە دەرانی مەسیحی دا چەندەها کتێب ونامیلکە و وتـار بـە زمـانی سـریانی لەسـەر مەسـیحیەت ورێزمـان وئـەدەبی سـریانی بڵاوکرانەوە هەروەها بۆ ئەوەی زمانی سریانی هەر زمانی دین و کەنێسـەو رێ ورەسمی دینی نەبێ و ببێتـە زمـانێکی ئـەدەبی و سیاسـی وکـەلتووری ئـەوا

چـەندەها فەرهـەنگ لـە نێـوان سـریانی وزمـانی عـەرەبی وئینگلیـزی فەرەنسـی و ئیتـاڵی وتـورکی و فارسـی نووسـران . رۆ لێکـی دی زمـانی سریانی .گەیاندنی شارستانیەتە جوداکانـە .مەسیحیەت سـەردەمێك ئـایینی رۆژهەڵات و رۆژئاوا بوو. کرۆکی ئەم شارستانیەتانەش بە زمانی سریانی و یۆنانی و لاتینـی بـوون . ئـەو بـیرو رایانـەی دەگـەڵ مەسیحیەت هەڤدژ نەبوون ئەوا پیاوانی مەسیحی دەیانکردنـە سـریانی . کوردەکـان کـە بـەر لەهەر میللە تێکی دی بروایان بە پێغەمبەرایـەتی عیسـا هێنـابوو! ! ئـەوا مـا د – کـورد لـە ئینجلـدا ئاماژەیـان پێکـراوە و شارسـتانیەتی مـاد و زەردەشـتی هـەتا مانـەوەی نـەك هـەر گرنگـی بـە سـریانی داوە ،بـەڵکو کتێبێکی بە سـریانی نووسـیوە لەگـەڵ پاشـای فارسـیدا . عەرەبـەکان سودێکی زۆریان لـە کۆششـی کـەلتووری سـریانی بینیـووە . ئـەو عەرەبانـەی بوونەتە مەسیحی قسەیان بە زمـانی سـریانی کـردووە . ئـەوەی بـە سـریانی نووسراوە هەڤدژ نەبووە لەگەل ئیسلام،عەرەبە موسلمانەکان بۆ عەرەبی یان وەرگێڕدراوە.

ئەنجامەکان

لەم کورتە توێژینەوەدا چەند ئاکامێك پێکراون دەکرێ لەم چەند خالەدا کورتیان بکەینەوە .

1 -دەقی ئایینی و پیرۆز هەر وشەیە کی ئەم دەقە کارێگەرێکی هەیە لە پاراستنی زمانی دەقەکە

2 - هەتا دە قە ئاینییەکە، دەسەڵاتی رۆ حی خۆی هەبووە .زمانی ئەو دەقەش هەم شکۆیە کی رۆحی و هەروەها ئامادەبونێکی دایمی هەبووە نەك هەر تەنیا لەلای تاکەکانی نەتەوەی زمانەکە بەڵکو لەلای هە ر ئیماندارێکی دەقە پیرۆزەکە .

3 - زمانی ئارامی (سریانی _کلدانی) بەهۆی هەردوو دەقی (تەورات) و(ئینجیل) دەگەڵ ژیانی ئاینی وسیاسی وکۆمەڵایەتی ئەو دەقە تەمەنی خۆی پارستووە . کۆنترین دەقی جولوکە کە بە(کتێبی پیغەمبەر گوبیا)بەناوبانگە بەو زمانە نووسراوە .

4 - لە پاڵ ئەو کا ریگەر ییەی هەر یەك لەدینی جولەکە و . فەلەکان، لەسەر ئەو زمانەدا،ئەلف بێی ئەو زمانە توانیویەتی ببێتە بنەمایەك بۆ چەند زمانێکی دی هەروەها پیتەکانی ئەلفبێی ئەو زمانەش بەشداریەکی تری نوێیان لەکورت کردنەوەی زماندا‌کردووە بەوەی تەنیا پیتێك نەك هەرتەنیا ژمارەیەکی نواندووە،.بەڵکو بۆتە کۆدێکیش .

سەرچاوەکانی بەشی دووەم

1) اغنا گیوس افرام اول –اللؤلـؤ المپـور فـی تـاریخ العلـوم والاداب السـریا نه–بغداد، 1967 .

2) البیر یونا–اتادب،اللغه الارامیه .

3) فەرهاد پیربالٚ،ئینجل لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا.

4) سەلام ناوخۆش،زماننناسی وئایین .

5) یعقوب اوجین منا، قاموس کلدانی –عربی – .

6) یعقوب اوجین منا المروج النزهیه فی اداب اللغه الارمیه .

بەشی سێیەم

ئینجیل و قورئان و زماننناسی کوردی

دەروازەیەك

ئایین، ئاسمانیی بێت یاخود ئینسانیی، رۆڵێکی گرنگ لە ژیانی کۆمەڵگەدا دەگێڕێ، بە حوکمی ئەوەی زمان شادەماری کەنالی تاکەکانی نێوان کۆمەڵگایە، بۆیە زمان نەك هەر بەدەر نییە لەو کاریگەرییە، بەڵکو وەك دەرکەوتووە کە خودی بزاڤی زماننناسی لە کایەی ئایینەوە گەشەو نمای کردووە.

هەریەك لە ئینجیل و قورئانی پیرۆز بە زمانی کوردی نە نووسراون، بەڵام هەریەکەی بە جۆرێك کاریگەری لە سەر بزاڤی زماننناسی کوردییەوە بەجێهێشتووە، ئەگەر ئینجیل وەك پەیڤ و تێرم ئەو کاریگەرییەی نەبووە، چونکە بابەتەکانی ئینجیل نەبوونەتە بابەتی شاعیران و نووسەران و رۆژانەی خەڵك، بەڵام لە ڕێگای تەرجومەکردنی ئینجیلەوە، دەقێکی بە کوردی نووسراو مێژووێکی نوێی بۆ پەخشانی کوردی دروست کردووە، بێ گومان ئینجیلی کوردی وەك دەق دەقێکی نەتەوەیی یاخود ئایینی کوردی نییە، بەڵام وەك زمان (زمانی دەق) کوردییە، ئەو کوردییەش مێژووی نووسینی پەخشانی کوردی درێژ دەکاتەوە.

هەرچی دەقی قورئانە بە حوکمی ئەوەی بۆتە بەشێکی گرنگی نووسەران و شاعیران و خەڵك، بۆیە کاریگەرییەکە لە قورئان زۆر بەرچاوترە تا لە ئینجیل،

www.dengekan.com

لە لایەکی تریش پەیڤەکانی قورئان، چونکە پەیڤی خـودایین هەیبـەتێکی زۆری بەسەر نەك هەر پەیڤی کوردیدا بەڵکو پەیڤی عـەرەبی ئاساییشـدا هەیـە، ئـەو سیما و ئادگارانەی قورئان هەتا لە دەقـەکانی ئـەدەبی کاکـەیی و یەزیـدیاتیش رەنگـی داوەتـەوە، ئـەدەبی کلاسـیکی کـوردیش بـوارێکی ڕەنگدانـەوەی مـوفرەداتی قورئانییـە، راڤـەکردن و، وەرگێڕانـی قورئـانی پـیرۆز بـۆ کـوردی وەرچەرخانێکی دیکەیـە لـە بزاڤـی زمانناسـی کوردیـدا، چـونکە لـەو ڕێگایـەوە بەسەدان چەمك و زاراوەو پەیڤی ئایینی کوردی لە مەرگ رزگاریان دەبێت.

ئەم نووسینە لە دوو بەش پێکهاتووە، بەشی یەکـەم تایبەتـە بـە ئینجیـل و زمـانی کـوردی و بەشـی دووەمـیش لـە کاریگـەری قورئـان و بزاڤـی زمانناسـی کوردی دەدوێ.

ئینجیل و زمانناسی کوردی

ئەگەرچی دەقی ئەسڵی ئینجیل بە زمانی کوردی نەبووەو هەروەها خودی مەسیحیەتیش دینێکی ئەتنیکی ـ کوردی نەبووە ـ بـەڵام هـەروەك لـە ئینجیلـدا هاتووە، عیسا پێغەمبەر داوای کردووە کە دینەکەی سنووری گەلی هەڵبـژاردەی (الشعب المختار) ببـەزێنێ و ببێتـە دینێکـی جیهـانی، بـەو پێودانگـەی پیـاوانی ئایینی دەرکیان بەوە کردووە کە دەبێ پێغەمبەرێکی دی بێ بۆ مرۆڤایەتی یان تـەنیا بـۆ گەلەکـەیان، لـە ئینجیلـی (مـەتی) دا هـاتووە کـە پیـاوانی ئـایینی زەردەشتیەت دەرکیان بەوە کردووە کە پێغەمبەرێك لە فەلەستین پەیدا دەبێ، هـەر لـەو روانگەیـەوە هاتوونەتـە فەلەسـتین کـە مەسـیح هێشـتا سـاوا بـووە و باوەڕیان پێ هێناوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە زەردەشتییە کوردەکـان بـەر

لە جولەکە باوەڕیان بە پێغەمبەرایەتی (عیسا) هێناوە، لە ساڵی 35ی زایینی دا (تۆما) کە یەکێك بووە لە دوانزە یاوەرەکان (حەواریەکان)ی حەزرەتی مەسیح لەسەر ڕێگای خۆیدا بۆ هیندستان سەری لە خەڵکی (ماد) داوەو پەیامی حەزرەتی مەسیحی بە خەڵکی ڕاگەیاندووە، هەروەها (ماری)، کە پاتریارکی (کلێسای ڕۆژهەڵات) بووە، لە ساڵی 35–49 ی زایینی لەگەڵ چەند کەسێك مزگێنی (ئینجیل)ی پەیامی مەسیحی گەیاندووەتە شاری (أربل) ـ هەولێری ئێستا ـ و ناوچەکانی دەوروبەری زێی گەورەو سەرزەمینی ئاشووریو نەینەواو یەکێك لە هاوکارەکانی ناردۆتە کوردستان، هەروەها بەپێی دەستووری مێژووی ئەربێلا نووسراوەی (مشیحا زیخا) کە لە ناوەڕاستی سەدەی شەشەم بڵاوکراوەتەوە دینی مەسیحیەت، بۆ یەکەمجار لە مێژوودا لەناوچەی حدیاب ـ هەولێری ئەمڕۆ ـ بڵاوبۆتەوە، هەروەها لەسەردەمی ئاشورییەکاندا، شاری هەولێر یەکێك بووە لەو شەش بنکە گرنگانەی کە دیانەتی مەسیحی لێوە بڵاوکراوەتەوە، لەمەشدا دەفامرێتەوە کە مەسیحیەت کاریگەرێکی زۆری لەسەر کورد کردووەو لە پاش زەردەشتیەت و ئاوێستا باوەڕی بە مەسیحیەت و ئینجیل هێناوە.

ئەو دەقە ئینجیلەی کە کورد باوەڕی پێ هێناوە بە کوردی نەبووە دەبێ یان بە زمانی یۆنانی، عیبری یان ئارامی بووبێ، ئەو سێ زمانە، زمانی بێگانە نەبوونە سەبارەت بە پیاوانی ئایینی، ئەمەو ئەگەر بزانرێ هەردوو زمانی ئارامی و عیبری لە کوردستاندا شتیان پێ نووسراوە، ئەوەتا دەوترێ کە (مانی)، رابەری دینی مانەوی کتێبەکانی خۆی بە زمانی ئارامی نووسیوە، هەرچی زمانی یۆنانیە ئەوا ئەویش لە کوردستاندا شتی پێ نووسراوە، زمانێکی نامۆ نەبووە، هیچ ژێدەرێك نییە ئاماژە بەوە بکات کە هیچ کام لەم دەقانە

تەرجومەی کوردی کرابن، بەڵام هەرکە قەشەی ناوداری ئەرمەنی (ماکتۆتز میسرۆپ 362–440) لە ساڵی 403 (ئەلف بای ئەرمەنی) داناوە، ئەوا لە ساڵی 450 دا ئینجیل لە یۆنانیەوە کراوە بە ئەرمەنی، لەپاشان هەر ئەرمەنیەکان ئینجیلیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردیش ئەم پرۆسێسە هەر زوو ڕووی نەداوە، بەڵکو هەتا سەدەی پازدەهەم هیچ دەقێکی ئینجیل بە زمانی کوردی نەبووەو پرۆسەی بەکوردی کردنی ئینجیل کە بە قسەی (تۆمابوا) لە ساڵی 1400 ەوە دەستی پێ کردووە، کاری پیاوانی ئایینی و رۆژهەڵاتناس و کوردناسەکان بووە، هەر لەو بارەیەوە بەر لەوەی بەو کارە هەڵبستن تەواو فێری زمانی کوردی بوونەو هەتا کتێبیان لە بارەی زمانو ڕێزمانی کوردییەوە نووسیوە.

ئەو ئینجیلانەی بەر لە سەدەی نۆزدەم بە کوردی کراون لەبەر دەست نین، بەڵام لە نیوەی سەدەی نۆزدەهەمەوە لە ژێر کاریگەری دینی و کۆلۆنیالی، گرنگی بە کوردستان دراوە بەرنامە دانراوە بۆ بە مەسیحی کردنی کوردان، لەو بارەیەوە (پاتریکە ئەرمەنییەکان) توانییان لە ساڵی 1857 بەولاوە یەکەم ئینجیل و کتێبە مەسیحییەکان تەرجومەی کوردی بکەن و لە ئەستەنبولدا چاپیان بکەن و بە کوردستاندا بڵاویان بکەنەوە، توانیشیان ئەلفابێیەکی ئەرمەنی بۆ زمانی کوردی دابڕێژن و لە چەندین کتێبدا بەکاری بهێنن‌و، ببێتە هەنگاوێك بۆ بە ئەرمەنی کردنی نووسینی کوردی. لە نەزەری (تۆمابۆوا، د. کەمال مەزهەر، د. کوردستان موکریانی‌و، د. فەرهاد پیربال) دا لە سەدەی پانزەهەمدا چەند نوێژێکی مەسیحی بە چەند زمانێك نووسراوەتەوە یەکێ لەو زمانانە زمانی کوردی بووە بە باوەڕی د. کەمال، ئەم دەقە کوردییە بە

ئەلفابای ئەرمەنی نووسراوە، هەرچی د. کوردستانە ئەوا دەڵێ ئەو نوێژانە چەند دێرێکن بە دیالێکتی کرمانجی و بە ئەلفابێی ئەلبانی نووسراون.

ئەم نووسینە کوردییانەی بە ئەلفابێی ئەرمەنی نووسراون، مێژوویەکی تر بۆ سەرهەڵدانی پەخشانی کوردی دروست دەکەن، بەر لەو دەقانە کوردناسان و نوسەرانی کورد هەر یەکێ بە جۆرێ لەسەر بنەماو بێ بنەما نووسراوی تریان بە یەکەم پەخشانی کوردی دادەنا، هەندێ کتێبەکەی عەلی تەرماخی دەستوری زمانی عەرەبی بە کوردی، بە یەکەمین پەخشانی کوردی دادەنێن.

هەندێکی تر عەقیدەنامەکەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی و هەندێکیتر مەولودنامەی شێخ حوسێنی قازی و، هەندێکیتر (مەم و زین)ەکەی بایەزیدی بە یەکەم دادەنێن، ئەمەو هەندێ باوەڕیان وایە کە (مەسحەفارەش) یاخود (سەرئەنجام) بەرایی پەخشانی کوردین.

ئەوەی پەیوەست بێ بەم نووسینەوە ئەوەیە، کە ئەگەر یەکەم پەخشانی کوردی ـ ئەگەر چەند دێڕێکیش بێ ـ بە ئەلفابێی ئەرمەنی نوسرابێ ئەوا هەوڵی تر دراون بۆ تەرجومەکردنی ئینجیل لە ئەرمەنییەوە بۆ کوردی بەزۆریش بۆ شێوەی کرمانجی، ئەمەش لەخۆڕا نەبووە، بەڵکو فاکتەری دینی و سیاسی لە پاڵ ئەم هەنگاوو کۆششانە بوونە.

هەرواش کەوتۆتەوە هەر لە سەدەی پازدەهەمەوە تاکو سەدەی بیستەم بە دەیان جۆر ئیجیل بە کوردی کران لە سەدەی نۆزدەهەمدا ئەمپراتۆریەتی عوسمانی ببوە بنکەی موژدەگارانی ئەرمەنی و فەرەنسی و بەریتانی.. ئامانجی سەرەکی ئەم موژدەگارو رۆژهەڵاتناسانە بریتی بوو لە بە مەسیحی کردنی کورد و گەلانی موسڵمان، بە حوکمی ئەوەی کوردو ئەرمەن هاوسنوور و هاو وڵات، هاوشار و هاو گوند بوون، پرۆسەی بە مەسیحی کردنی کوردان لە

ڕێگای ئینجیله کوردییەکانەوە ئاسانتر بووە، یەکەم هەوڵیش کە لە سەدەی نۆزدەدا کرابێ. تەرجومەکردنی هەر چوار ئینجیلەکەی مەتتا، مەرقۆس، لۆقا، یوحەننا، بووە بە دروستی ئەم وەرگێڕانەی ئینجیل بۆ زمانی کوردی لە ساڵی 1857 بووە، لە ساڵی 1861 کتێبێك بەناوی ئەلفابێ جێ یا کورمانجی و ئەرمەنی، کە بریتیە لە ڕاڤەکردنی مەسیحییەت بە کوردی، هەر بە پیتی ئەرمەنی لە ئەستەنبۆڵدا بڵاکراوەتەوە، هەر لەسەدەی نۆزدەهەمدا، ئیجیلێك و چەند دەقێکی دی مەسیحی بە زمانی کوردی و بە ئەلفابێی سریانی بڵاوکراونەتەوە، پاش ئەوەی لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی ئەرمەنییەکان تووشی چارەنووسێکی ڕەش بوون، بە دەست ئیتیحادییەکان، ئەوا موژدەگارەکان لە هاندانی تەرجومەکردنی ئینجیل بە زمانی کوردی نەوەستان، ئەمجارە هەرخۆیان ئەوەیان نەکردووە بەڵکو هەندێ لە ڕۆشنبیرانی کوردیش وەك د. کامەران بەدرخان، بەم کارە هەڵساون، ئەو ئینجیلە بە ئەلفابێی عەرەبی بوونە یەکەم ئینجیل لەو سەردەمەیەدا لە ساڵی 1919 بووە، ئەمجارە ئەم ئینجیلە لە زمانی یۆنانی، نەك ـ ئەرمەنی ـ تەرجومەی کوردی کراوە، لەبەر ئەوەی کوردەکانی ڕۆژهەڵات ئەلفابێی عەرەبی بەکاردێنن بۆیە ئەم وەرگێڕانە لە شێوەی دیالێکتی موکریانی بووە.

لە ساڵی 1923 لە ئەستەنبول هەر چوار ئینجلیەکە لە یۆنانیەوە کراوەتە کوردی شێوەی کرمانجی، لە ساڵی 1951جارێکی تر ئینجیل تەرجومەی کوردی موکریانی کراوە، لە ساڵی 1953 لە بەیروت، تەنیا ئینجیلی لۆقا، لە دیالێکتی کرمانجی ئەلفابێ عەرەبی و لاتینی لە (بەیروت) بڵاوکراوەتەوە بە قسەی تۆمابوا ئەم ئینجیلە و (پەندێن سالۆمەن) و ئینجیلی (سانت ژاك)ی کامەران بەدرخان بۆ موژدەگاران تەرجومەی کوردی کرمانجی کردوون، لە

حـەفتاکانیش (قەشـە یوسـف پـەری) لەگـەڵ (کـەریم زەنـد) تـەواوی ئینجیـل (پەیمانی نوێ)یان تەرجومەی کوردی کردووە، لـە پـاش ڕاپـەڕینی 1991 بـە دەیان شێوەی ئینجیل تەرجومـەی کـوردی بەهـەردوو شـێوە زمـانی کرمـانجی سەروو خوارو بڵاوکرانەتەوە.

نکۆڵی لەوە ناکرێ کە وەرگێڕانی ئینجیل لە زمانی ئەرمـەنی و بـە ئـەلفابێی ئەرمـەنی لەلایـەکو هەوڵـدان بـۆ بـەکوردی کردنـی هەنـدێ لـە نوێـژی فەلـەکان لەلایەکیتر بوارێکی ڕۆشنبیری بۆ کوردان خولقانـدووە کـە لـە زمـان و کلتـور و دینی خۆیان بکۆڵنەوە، هەروەها هۆکارێك بووە بۆ ساغ کردنـەوەی بەشـێك لـە مێژووی (تێکستی ئەدەبی) کوردی. پرۆژەکە ناراستەوخۆ لـە ڕاژەی زماننـاسـی کوردیدا دابووە بەوەی هەر چ نەبێ لە ڕێگای ئـەو دەقانـەوە ئاوڕێـك لـە زمـانی کوردی دراوەتەوە هەتا هەندێ کوردناسی ڕۆژئاوا کتێبیـان لـە بـارەی زمـان و ڕێزمـانی کـوردی نووسـیوە و دیراسـەی زمـانی کوردیـان کـردووە، دوور نییـە ئەندامانی بنەماڵـەی بـەدرخان هـەر لـە ڕێگـای ئـەو موژدەگـارو کوردناسـانەوە ئەلفابێی لاتینی یان بۆ زمانی کوردی دارێژتبێ، هـەروەك نـاتوانرێ نکـۆڵی لـەو هەوڵو ئاکامەی ئەو دەقـە وەگێڕدراوانـە بکـرێ، هـەروەها نـاکرێ نکـووڵی لـەو ڕاسـتیە بکـرێ کـە خـودی مەسـەلەکە بـۆ بەرژەوەنـدی کـوردو زمـانی کـوردی نـەبووە، بـەڵکو هەوڵـدانێك بـووە بـۆ: لەلایـەك بـە مەسـیحی کردنـی کـوردان، هـەروەها پشـێوی و ئـاژاوە نانـەوە لـە نێـوان (کـورد و ئەرمـەنی) و (کـورد و ئاشـووری) لـەو شـوێنانەی کـە هـەردوو لا بـۆ مانـەوەی چـەندان سـەدە لـە کۆمەڵگایەکی هێمن و تەناهی پێکەوە ژیاون.

لەمەش زیاتر، لە دیدی. فەرهاد پیربال، موژدەگارو پاتریارکە ئەرمەنییەکان چەندها ئامانجی گرنگ و ستراتیژیان هەبووە لەوانە:

1-بـــەکارهێنان و ســـەقامگیرکردنی ئـــەلفابێی ئەرمـــەنی، لـــە جیـــاتی بـەکارهێنانی ئـەلفابێی عـەرەبی ئیسـلامی، بـۆ خوێندنـەوە و نووسـینی زمـانی کوردی، ئەمەش بۆئەوەی گەلی کورد ئەلفابێی عەرەبی، واتە لە کلتوری تورکی و فارسـی و عـەرەبی دووربکەونـەوەو بـبن بـە خـاوەن کولتـورێکی ئەرمـەنی مەسیحی، هەروەها لە بارەی گرنگی دان بە زمانی کوردی، لە ڕێگای ئینجیـل و کتێبەکانی ترەوە، ئامانجێکی ستراتیژی بـۆ ئاینـدە لـە کایـە دابـووە هـەر لـەو بارەیـەوە مەبەسـت لـە وروژانـدن و چـاندنی هەسـتی نەتـەوەیی لـەنێو کـوردە مەسیحییەکاندا دوو هۆکاری سەرەکی لە ئارادا بوونە:

1-بۆئەوەی مەسیحییەکان بکەن بە مامۆستاو پێشڕەوی بزووتنەوەی سیاسیی نەتـەوەی کـورد، لـە کۆتاییشـدا مەسـیحییەکان پێشـڕەوایەتی بزوتنـەوەی سیاسی کوردستان بکەن و ئەوان کوردستان بەڕێوەببەن.

(وەك چۆن توانیان ئـەم ئامانجـە لـە کۆتـایی سـەدەی نۆزدەهـەم و سـەرەتای سەدەی بیستەم لەنێو عەرەبەکاندا جێبەجێ بکەن).

2-بـۆ ئـەوەی ئـەم ڕێبـەرو پێشـڕەوە مەسـیحیە کوردانـە لـەکاتی تەنگانـە و پێویسـتیدا بکـەن بەپشـت و پـەنای خۆیـان، بـۆ سیاسـەتو قـازانجی خۆیـان سوودیان لێ ببینن.

قورئانی پیرۆز و زماننـاسی کوردی

لە پاش ئاڤێستاو ئینجیل دا، کورد لە سەدەی حەفتەمی لـە دایکبوونـدا لـە سەردەمی گەیانـدنی پـەیامی ئیسـلام بەمیللەتانـدا بـە قورئـان ئاشـنا بـوو، لـە سەرچاوە مێژووییەکاندا هاتووە کە عومەری کـوڕی خـەتابی مـیری موسـڵمانان

بڕیاری داوە کە مامەڵەی (ئەهلی کتاب) لەگەڵ کوردە زەردەشتیەکاندا بکرێ، بە حوکمی ئەوەی کورد لەو سەدەیەدا لە ژێر دەسەڵاتی ساسانیەکاندا بوو، هاتنی ئیسلام بۆ ئەوان وەك رزگارکردن بوو نەك داگیرکردن.

ئەگەرچی قورئان بە زمانی عەرەبی بووە، بەڵام بوونی هەر زمانێکی دی لە روانگەی قورئانەوە ئایەتێك بووە لە مەزنێتی خوای گەورە. ئەم حاڵەتەش بە درێژایی مێژوو دەرفەتێکی لە باری بۆ روناکبیرانی کورد رەخساندووە کە بە زمانی خۆیان گرنگی بە قورئان و باوەڕی ئیسلام بدەن، هەر لە ڕێگای ئەو کاریگەرەی قورئانەوە چەندان زانای کوردی وەك: عەلی تەرەماخی و مەلا مەحمودی بایەزیدی و شێخ حوسێنی قازی و مەولانا خالیدی نەقشبەندی و مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادە بە زمانی کوردی بەرهەمی رۆشنبیری خۆیان بڵاوکردۆدەتەوە. ئەو نووسینانەی ئەوانیش سەرەتا نووسینی دەقی کوردین، بە واتای کاریگەری قورئان وای لە زانایانی کورد کردووە گرنگی بە زمانی خۆیان بدەن، ئەوەتا عەلی تەرماخی لە پاڵ نووسینی دەستووری زمانی عەرەبی بە زمانی کوردی، ئەوا وەك د. مارف خەزنەدار دەنووسێ عەلی تەرماخی چەند بەندێکی کورتی لە چەند لاپەڕەیەکدا لەسەر ڕێزمانی کوردیش نووسیوە.

لەلایەکیتر، هەر لەژێر کاریگەری زمانی قورئاندا، زانایانی کورد هەوڵیان داوە ئەلفابێیەکی کوردی لەسەر ئەلفابێی عەرەبی دابڕێژن، عەلائەدینی سەجادی و جەمال نەبەزو مەستەفا نەریمانو حامید فەرەج باوەڕیان وایە کە کوردەکان پاش ئەوەی موسڵمان بوونە هەوڵیان داوە وەك فارسەکان ئەلفابێیەکی کوردی لەسەر ئەلفابێی عەرەبی دابڕێژن. پیادەکردنی ئەلفابێی کوردی لە نووسراوەکانی ئێزیدیان و کاکەییەکاندا بەرچاو دەکەوێ، ئەو

دەقانەش هەر لە قورئان سەرچاوەی گرتووە، هیچ ناسازییەکی عەقیدەیی لە دەقەکاندا نییە.

ئەو دەقانەش بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە کورد لە سەدەی یازدەوە یان دوازدەوە ئەو ڕێنووسەیان بەکارهێناوە. لە دەقێکی ئێزیدیەکاندا ئەو پیتانەی وەك ڤ، ژ، گ... کە لە زمانی عەرەبیدا نین، بەکار هاتوون وەك:

یارەبی ! تو هەیین ئەزنینم،

تو رەحیمی ئەز گونەهـ

توخودان حەقی ئەز بەند

تەنا چونا، توئی چەندی، تونا بژنا، توئی بلندی

لە نوسراوی (سەرئەنجامی) کاکەییەکانیش دا ئەو پیتانە لەم دەقانەدا هاتوون:

یەك پارچە وەسەنگ بەرد شانا وە هەوابی..

وە ئاسمان وەستارەکان هەم سازانا....

هەر لە دەقێکی دی کاکەییەکاندا ئەم ڕێنووسە بەرچاو دەکەوێ:

جەم جەمی یاری گردین دۆسانەن

جەم لایق وەپۆل پوختە پۆسانەن

* * *

هەرکەس کە رۆچەنی پادشمە کەلکەرۆ

پادشام جە تەقسیر گوناش نەویەرۆ

لە سەدەی نۆزدەهەمیش مەلا مەحمودی بایەزیدی، کە بە بۆچوونی د. فەرهاد پیربالّ بە یەکەمین چیرۆکنووس و پەخشاننوسی کوردی دادەنرێ، لە چیرۆکی (مەم و زین) و (عادات و رسومات نامەی اکرادیە) و هەروەها ئەو

پێشەکییەی بۆ کتێبەکەی عەلی تەرماخی نووسیوەیەتی پیتەکانی (ڤ، ژ، پ، گ) بەکار هێناوە.

مەم و زین(1856):

ژ شاعیری د کورمانجان

د زمانێ پێشین

ناڤێ یا مەزن ستی و ناڤێ یا بچووك

ئەڤ هەردوو کچێن پاك، سپی گەهانە دەرەجاکەماڵی

(عادات و رسومات: 1858 ـ 1859) پوشمانی

کچی ـ بچە

بیژن ـ بکوژین

ناڤێ ـ مرۆڤی

دگل ـ اگر

دەستوری زمانی عەرەبی بە زمانی کوردی:

ژی ناڤ و نیشانیدوی د کوردستانیدا

پاشی دست بعلومید مایی بکن

لە رۆژنامەی کوردستان1898 ـ 1902 هەندێ پیت وەك (ه، ی، و) لە جیاتی سەرو ژێرو پۆر لە لایەكو هەندێ نەبزوێنی کوردی وەك (چ، ڤ، ژ، گ) لەو رۆژنامەیەدا بەرچاو دەکەون.

لە سەدەی بیستەمیش ئەوا چەندەها کتێبو گۆڤار و رۆژنامە هەر لەسەر ئەو ئەلفابێیە رۆیشتبوون، ئەم هەموو کتێب و رۆژنامە و گۆڤارە هەر لە راژەی زمانناسی کوردی دابوونە، قۆناغ لەدوای قۆناغ بەتایبەتی لە سەردەمە زێڕینەکانی کورد، وەك سەردەمی حکومداریەکەی شێخ مەحمودو کۆماری

کوردستانی مەهاباد، چوار ساڵەکەی پیادەکردنی ئۆتۆنۆمی 1970ـ1974، قۆناغی دوای ڕاپەڕینی 1991. پەیدابونی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفابێی عەرەبی لە ئاکامی کاریگەری قورئانی پیرۆزدا هەنگاوێکی ئەکادیمی و زانستیە، چونکە تیۆری ڕێنووس بەشێکە لە زانستی زمان، لەو پێودانگەوە گرنگی دان و پیادەکردنی ڕێنووسی کوردی خۆی لە خۆیدا گرنگی دان بە زماننناسی کوردی دەگەیەنێ.

هەر لە ژێر کاریگەری قورئانی پیرۆزدا، ئەوا چەندەها وشەی قورئانیی هاتونەتە نێو زمانی کوردییەوە و زمانی کوردیان لە بواری ئایینی دا، دەوڵەمەند کردووە، لە دیدی زماننناساندا، هەر وشەیەك لە زمانێکی بیانییەوە بێتە ناو زمانێکیتر و فۆنەتێکی ئەو زمانە وەرگرێ ئەوا دەبێ، بە بەشێك لەم زمانە.

ئەمەو وشەی وەك قیامەت ـ قیامە، شەهید، فیدا ـ فدا ، رۆزی ـ رزق، وەخت ـ وەقت، سوژدە ـ سجدە، فەنا بوون.. هتد.. هەروەها هەندێ وشەی تر بەتایبەتی ئەوانەی لە بواری حەجکردندا بەکاردێن ئەوا لە هەموو زمانانی دنیا بەتایبەتی ئینگلیزی و فەرەنسی و فارسی و هیندی و هەروەها کوردیدا هەروەکو خۆیان بەکاردێن و بوونەتە بەشێك لە پەیڤەکانی ئەم زمانانە وەك حەج، عومرە، ئەحرام، عەرەفە، سەفاو مەروا...

لەلایەکیتر ڕاڤەکردنی قورئانی پیرۆز لەلایەن مەلای گەورە و موحەمەدی خاڵ و مەلا عەبدلکەریمی مودەریس و مەلا عوسمان عەبدولعەزیز و مەلا عەلی ئیبراهیم گولی هەر لە ژێر کاریگەری قورئاندا، قورئانیان بۆ کوردی ڕاڤەکردون لەو ڕێگایەوەش لە بواری ئاینیدا چەندەها وشەی کوردیان زیندووکردۆتەوە. لە پاشان وەرگێڕانی قورئانی پیرۆز لەلایەن شەپۆل و هەژار موکریانیو تەحسین

www.dengekan.com

دۆسکی رۆڵێکی زۆر گرنگی بینیوە بۆ نەك هەر دەوڵەمەندکردنی زمانی کوردی بە وشەی ئایینی بەڵکو بۆ زێتر حاڵی بوون لە قورئاندا: بە جۆرێ ئەم دەقە بە زمانی کوردی گۆڕانێك لە بونیادی خوێندەواری کورد دروست دەکات، لە ڕێگای ئەم دەقەوە، خوێندەواری کورد نەك هەر پەیڤی کوردی لەلا زێدە دەبێ، بەڵکو ئاسۆی بیریشی فراوانتر دەبێ بەوەی هەر خۆی دەتوانێ تاڕادەیەکی زۆر لەم دەقانە بگات، هەروەها بە حوکمی ئەوەی هەریەك لە محەمەدی خاڵو هەژاری موکریانی خاوەن فەرهەنگی کوردی بوونە، ئەوا لەو ڕێگایەوە کۆششێکی زۆریان کردووە بۆئەوەی وشەی کوردی بۆ وشە قورئانییەکان بدۆزنەوە، بە ڕای توێژەر، دەکرێ لە ڕێگای ئەم راڤە و وەرگێڕانانەدا فەرهەنگێك بۆ وشە ئاینییەکانی زمانی کوردی بنووسرێ، بەمەش زمانی کوردی گۆڕانێکی زۆر گرنگی لە ماوەیەکی کورتدا تێ دەکەوێ، ئەم هەموو هەوڵو کۆششانەش وەك ئەوانیتر هەر بە بەشێك لە بزاڤی زمانناسی کوردی دەژمێردرێن .

ژێدەر

1- عەلائەدینی سەجادی،دەقەکانی ئەدەبی کوردی.

2- د. فەرهاد پیربال، مەلا مەحمودی بایەزیدی.

3- د. فەرهاد پیربال، ئینجیل و پەخشانی کوردی.

4- سەلام ناوخۆش، ئایین و زمانناسی.

5- سەلام ناوخۆش، دەقە پیرۆزەکانی یەزیدی و کاکەیی.

6- چەند ژمارەیەکی گۆڤاری (لالش) .

بەشی چوارەم

قورئانی پیرۆز و زمانی عەرەبی و کوردی

دەروازەیەك:

زمانی عەرەبی یەکێ لە زمانە کۆنەکانە، زمانی عەرەبی و عیبری و ئارامی و حەبەشی سەر بە خێزانی سامین. لە هەندێ ژێردەردا هاتووە کە زمانی یۆنانی و فارسی و میسری زۆر وشەی عەرەبیان لە ز مانی عەرەبی وەرگرتووە، بەر لە ئیسلام، چەند پێغەمبەرێ لەناو عەرەباندا هەڵکەوتوون لەوانە هود لە قەومی عاد، ساڵح لە قەومی سەمود، شوعەیب لە قەومی مەدیەن.بەڵام ئەو قومانە لە پرسی زمانی نوێی عەرەبیدا. ئەمەو هەڵکەوتنی ئایینی ئیبراهیم پێغەمبەر لە رێگای ئیسماعیل پێغەمبەری کوردی لە ناوچەکەدا دەرفەتێکی لەباری رەخساندوە لە پێکهاتەی زمانی عەرەبیدا.

بەهۆی بەتەنگەوە نەهاتنی زۆربەی عەرەب بە دەنگ بانگەوازی پێغەمبەران و دوورکەوتنەوە لە ناوەندی کەلتوری و شارستانی وای کردووە زمانی عەرەبی لە ناوچەکەدا لە بەرامبەر زمانی سریانی و عیبریدا پاشەکشە بکات. ئەم ژیانی کۆچەری و دەشتەکییەی عەرەبی کۆن کاری لە رەوشی خوێندەواری تاکی عەرەبیش کردووە. ئەو دیاردە هەتا دەرکەوتنی ئیسلامیش درێژەی هەبووە بەتایبەتی لە ناو کۆچەرەکان، بەجۆرێ بەلازری دەنووسێ لە سەردەمی بەرایی ئیسلامدا تەنها حەڤدە کەس لەناو قورەیشدا خوێندەوار بوونە، لەوانە عومەر،

www.dengekan.com

عەلی، عوسمان، ئەبوعوبێدە، تەڵعە، ئەبوسوفیان، معاویە، ئەبی کوڕی کەعب، زیدی سابت، خالیدی کوڕی سەعید، موغیرەی کوڕی شعبە.. لەنێو ئافرەتانیش شیفای کچی عەبدوڵڵای عەدەویەو حەفسەو ئوم سەلمە خوێندەواریان هەبووە.

دەکرێ هۆی ئەم رەوشەش لە چەند خاڵێکدا چڕ بکەینەوە:

1ـ سروشتی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی عەرەبـ زۆربەیان کۆچەر بوونە.

2ـ ڕەوشی جوگرافیی ناوچەکە و دابڕان لە ناوەندی شارستانیەت.

3ـ نەبوونی و گرانی هۆیەکانی نووسین.

4ـ مژۆڵ بوونی کۆچەریەکان بە شەڕ و تاڵانکاری.

لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو عەرەبانەی خەریکی کاری بازرگانی بوون و دەچوون بۆ عێراق و شام گۆڕانێك لە عەقڵیەتیان رووویداوە.

پوختەیەك دەربارەی
زمانی عەرەبی پێش هاتنی ئیسلام:

گەلانی دوورگەی عەرەبی یاخود گەلانی عەرەبی کۆن، شلۆزەری ڕۆژهەڵاتناس بە سودوەرگرتن لە دەقی تەوراتدا، بە گەلانی سامی ناویان دەبا، ئەگەر خانوادەی زمانەکانی جیهان بۆ سەر چوار کۆمەڵە خێزان پۆلێن بکەین، ئەوا دوو بەشیان گەلانی عەرەبی کۆن دەگرنەوە، کە ئەویش ناسراون بە خانوادەی زمانەکانی عەرەبیـ سامی، وە زمانەکانی حامی، کە زمانی میسری کۆن و زارەکانی زمانەکانی بەربەری دەگرێتەوە. زمانەکانی عەرەبی کۆن دەکرێن بە دوو کۆمەڵەی سەرەکی:

1ـ کۆمەڵەی زمانەکانی ڕۆژهەڵاتی یاخود سامی ڕۆژهەڵاتی. زمانی ئەکەدی کۆن بە هەردوو زارە سەرەکیەکەی کە بریتین لە بابلی و ئاشوری ئەو کۆمەڵەیە پێکدێنن.

2ـ کۆمەڵەی زمانەکانی ڕۆژئاوا، سامی ڕۆژئاوا، ئەمەش دوو بەشی لێ دەبێتەوە:

أ/ زاراکان یان زمانەکانی ڕۆژئاوایی شام.

ب/ زارەکان یان زمانەکانی عەرەبی دورگە کە ئەوانیش دوو لقیان لێ دەبێتەوە:

عەرەبی باکورـ عەرەبی باشور

هەریەك لەم زارو زمانانە مێژوویێکی زۆر کۆنیان هەیە. هەندێ توێژەری عەرەب باوەڕیان وایە کە بەدرێژایی مێژوو پەیڤەکانی زمانی عەرەب کاریگەریان بۆ سەر زمانی دی هەبووە. کەرملی لە فەرهەنگەکەیدا دەنووسێ کە زۆر وشەی یۆنانی بەتایبەتی جووتەکان رەگێکی ڕەسەنی عەرەبیان هەیە و یۆنانیەکان لە عەرەبەکانیان وەرگرتووە. هەروەها بەحوکمی ئەوەی دورگەی عەرەبی لە کۆنەوە پەیوەندی بە وڵاتی فارس هەبووە، ئەوەش وایکردووە هەندێ وشەی عەرەبی بچێتە ناو زمانی فارسیەوە. تەها باقریش باوەڕی وایە ئەوەی پێی دەوترێ (غەوارە) لە زمانی عەرەبیدا خۆی لەخۆیدا ڕەسەنێکی عەرەبی هەیە. هەر لەو بارەیەوە بە سەدان وشە دەهێنێتەوە، کە لە نەزەری ئەو هەندێ وا زەن دەبرێ لە ڕەسەندا یۆنانی، لاتینی، عیبری، یان فارسی بن، بەڵام ئەم وشانە هەموو رەگێکی عە رەبیان هەیە و عەرەبین. ئەمەو دەوترێ کە چەندان پێغەمبەر لەناو عەرەبدا سەریانهەڵداوە وەك هوود لە قەومی عاد، ساڵح لە قەومی سەمود، شوعەیب لە قەومی مەدیەن. هەروەها ئیسماعیلی کوڕی ئیبراهیم پێغەمبەریش، کە بە ڕەسەن عەرەب نەبووە، بەڵام هەر لە دورگەی عەرەب بووە. لەدیدی قورئانیش هەر میللەتەو پێغەمبەری بەزمانی خۆی بۆ

هاتووە. لەو پێودانگەوە زمانی عەرەبی لە چاخەکانی بەر لە ئیسلام زمانی ئایینی و دەسەڵاتی دورگە بووە، بەڵام بە نەمانی دەسەڵاتی ئایینی و دەوڵەتەوە زۆر لەو گەلانەی دورگە زمانەکەیان لەدەست داوە. ئەو کارەساتەی بەسەر بەشێ لەو گەلانە هاتووە، وەك توڕەی خوای گەورە لەو گەلانە بەهۆی لادانیان لە ئایین و باوەڕ نەهێنان. هۆکاری دی بەهێزن لەسەر کوێربوونەوەی بنەچەی ئەو گەلانە. دوورکەوتنەوە لە ناوەندی کەلتوری و شارستانیش وای کردووە زمانی عەرەبی لە ناوچەکەدا بەرە بەرە شکست بێنێ وەك زمانێکی هەژموونداری، بەڵام لەناو خەڵکی عێراق و شام جولەکە و مەسیحی هەبوون ئەوانەش خاوەن کتێبی ئاسمانی بوون، هەروەها لەو دەڤەرەدا ئەلفابێی سریانی و نەبتی هەبوون و، ئەمەش وای کردبوو کە ئەم دوو دەڤەرە لە رووی رۆشنبیرییەوە لە دەڤەری حیجازەوە پێشکەوتووتر بن. لە ناوەندی حیجازیشدا، هەر لەژێر کاریگەری ئایینی ئیبراهیم و یەهودی و مەسیحی زۆر کەس لە رەوشی ئایینی حیجاز و عەقڵیەتی سەران و بیرکردنەوەی میللەتەکەیان بێزار ببوون. کەسانی وەك وەرەقەی کوڕی نەوفل، عوبەیدەڵڵای کوڕی جەخش، عوسمانی کوڕی حوسین، زەیدی کوڕی عومەر، خەریکی زیندووکردنەوەی ئایینی ئیبراهیم پێغەمبەرسەلامی خوای لێ بێ- بوون و ناویان لەخۆ نابوو حەنیفی.

دەوترێ کە ئەو عەرەبانەی هاتوچۆی عێراق و شامیان دەکرد هەردوو خەتی سریانی و نەبتی)یان هێناوەتە ناو قوڕەیش. هەروەها دەوترێ کە ئەلفابێی عەرەبی لەسەر ئەلفابێی سریانی دامەزراوە. *ئەمەو هەتا سەدەی یەکەمی کۆچیش زمانی عەرەبی وەك زمانی سریانی سەروژێر و بۆری بۆ* پیتەکانی نەدەکرد. بەڵام هەندێ مێژووی ئەلفابێی عەرەبی زۆر لەوە کۆنتر

دەکەنەوە. ئیبن نەدیم لە ئیبن عەباسەوە دەگێڕێتەوە کە هەریەك لـە مرامـرەی کوڕی مرە، ئەلسەمی کوڕی سدرەو عامری کوڕی جدرە، کە خەڵکی نزیك ئەنبار بوونە، یەکەم کەس بوونە کە بـە زمـانی عـەرەبیبان نووسـیبێ. لەمـەش زیـاتر، بەلازری دەنووسێ: لەپاش ئەم قەبیلە خەڵکی ئـەنبار لـەوان فێربـوون، خـەڵکی حیرەش لە ئەنباریەکان فێربوون، حیجازیـەکانیش لـە خـەڵکی حـیرە فێربـوون. لەسەرگوزەشتەیەکیدا هاتووە کە ئەبوقەیسی کوڕی عەبدولمەناف یان حـەربی کوڕی ئومەیە نووسینی هێناوەتە ناو قورەیش.

هەرچۆنێ بێ بەر لە ئیسلام، لەناو عەرەبدا ئەلفابێیـەك هـەبووەو نووسـین لەناو شارەکاندا بەڕێژەیەك هەبووە، بەڵام هەر تـیرەو دیـالێکتی تایبـەتی خـۆی هەبووە. لـەو نێـوە دیـالێکتی قـورەیش لـە هـەموو دیالێکتـەکانی تـر پـاراوتر و رەوانتر بووە. هەندێ فاکتەر لەپاڵ ئەم رەوشەدا بوونە، لەوانـە هـەردوو هـۆزی ئومەیە و هۆزی هاشم کە دوو هۆزی باڵادەستی مەککە بوون، یەکەمیان هەر لـە کۆنەوە خەریکی بازرگانی بوو، هی دووەمیش خەریکی زەیەوانی کەعبـە بـوون. بوونی کابەی پیرۆز وەك ناوەندێکی پەرستن بۆ هەموو عەرەب کاریگەری خـۆی هەبوو لەسەر قەبوڵکردنی تیرەکانی دی کە دیـالێکتی قـورەیش ببـێ بـە زمـانی دەسەڵات و پەرسـتن و ئـەدەب. هـەر بـەو دیالێکتـە شـاعیرانی عـەرەب بـازاڕی عوکازیان بە شـیعرەکانیان دەڕازانـدەوە. وەك شـانازیکردنێك بـەو زمانـە، ئـەوا حەوت پارچەشیعری رەوانگۆترین شاعیرانی خۆیـان بـەئاوی زێـڕ نووسـیبۆوەو، بـەدیواری کەعبـەدا هـەڵیان واسـیبوو، بـەم شـیعرانەیان دەگـووت: ((المعلقـات السـبعه)) هەرچـەندە دیـالێکتی قـورەیش تـوانی تاڕادەیـەك ببـی بـە زمـانی یەکگرتووی عەرەبی، بەڵام نەیتوانی کاریگەرییەکەی سـنوری حیجـار ببـەزێنێ. هۆی سەرەکی ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێك لەوانە:

ئەوسا عەرەب خاوەن هیچ شارستانیەك و دەسەڵاتێکی عەسکەری و سیاسی نەبوون. هەروەها شوێنی جیۆپۆلتیکی حیجاز فاکتەرێکی دی بوو، دیالێکتی قورەیش پێش هاتنی ئیسلام هەر تەنها بە زمانێکی ناوچەیی بمێنێتەوە.لە لایەکیتر،حیجاز نەك هەر ناوەندێکی فێربوون و پەروەردە نەبووە وەك ئەسینای یۆنانی، بەڵکو وەسەنیەتی عەرەبی تەواو پێچەوانەی وەسەنیەتی یۆنانی بووە هیچ کاری لە سەر فەلسەفە نەکردووە..ناوچەکە هەر بیابانی جوگرافی نەبووە بەڵکو بیابانی هزر و فەلسەفەش بووە !

ئەگەرەکانی سەرهەڵدانی زمانناسی عەرەبی

زیاتر لە دە ئایەتی قورئان هەیە کە قورئان بە زمانی عەرەبی دابەزیوە. هەروەها هەندێ سەرگوزشتەش هەن جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە قورئان بە شێوازی قورەیشی دابەزیوە. لەزۆر جێی قورئانیش هاتووە کە قورئان بۆ هەموو مرۆڤایەتیە نەك تەنها بۆ گەلێك. لەسەردەمی قورئانیش ئەلفابێی سریانی لەناو عەرەباندا بەربڵاو بوو. ئەو ئەلفابێیە لەزۆر رووەوە لە ئەلفابێی عەرەبی جیاوازە، هەروەها هەندێ پیت لەو ئەلفابێیە هەن کە لە عەرەبیدا نییە. هەروەها لە ئەلفابێی سریانیدا سەروژێر و بۆر نییە، کەچی لە عەرەبیدا ئەگەر سەرو بۆر و ژێر بۆ وشەکان نەکرێ، ئەوا تەواوی واتای وشەکە دەگۆڕێ، بۆ نموونە وشەی (علم) بە سەرو بۆر و ژێر بۆ کردن چەندەها واتای جیاواز دەدات: (عَلِمَ: زانی، عِلم: زانین، عَلَم: ئالا، عُلِمَ: زانرا، فێرکرا، عَلَّمَ: زانی....هتد.

لەرێگای دەقەوەـ کۆنێکستەوە، تاکی عەرەب دەتوانێ ئەمە لە یەك جودا بکاتەوە، بەڵام بۆ غەیرە عەرەب، ئەمە ئەگەر بۆ سەر و بۆر و ژێر پێویست بوبوێ، ئەوا هەروەها بۆ جیاکردنەوەی هەندێ پیت لە یەکتریش پێویست بوو ئەلفابێیەکی دی بێتە کایەوە کە دەگەڵ زمانی عەرەبیدا بسازێ، هەر لەو بارەیەوە هێمای (ح) دەبوو خاڵی بۆ بکرێ بۆ ئەوەی دەنگەکانی زمانی عەرەبی دەربڕێ، بۆیە بۆ جیم ـج) و بۆ خا (خ)، ئەم شێوانە دانران، هەروەها عـإ، دـ ذ، صـ ض،..هتد. بەم شێوەیە لە یەك جوداکرانەوە.بە هەمان شێوە، هەنێ ئەلفبای کوردی بە ڕەسەن دانانێن، بەڵکو بە وەرگیراو لە عەرەبی یان سریانی دادەنێن،بەڵام ئەگەر دەقێکی کوردی بە یەك لەو دوو ئەلفبێیە بنووسین ئەوە لە ٪50 تێناگەین!!

دەربارەی سەرهەڵدانی توێژینەوە لە پێویست بوونی دانانی سەرو بۆر و ژێر بۆ وشەکانی عەرەبی دەوترێ کە یەکەم کەس دەرکی بەوە کردبێ ئەبولئەسوەدی دوئەلی بووە.

ئەلدوئەلی دەبینێ یەکی ئایەتی سێی سورەتی (التوبە): ((ان الله بريء من المشركين ورسوله)) لە ژێر دانان بۆ لامی (رسولِه) دەخوێنێتەوە، ئەمەش تەواوی واتای ئایەتەکە دەگۆڕێ بە جۆرێ هەڤدژە لەگەڵ چەمکی قورئان. جا بۆ راست خوێندنەوەی قورئان، ئەلدوئەلی بەڕاوێژ لەگەڵ عەلی کوڕی ئەبو تالیب، هەندێ هێمای لە شێوەی نوقتە لەسەر قورئان دانا: تەنیا نوقتەیەك لەسەر پیت واتای (سەرـ فتحة)ی دەگەیاند، نوقتە لەژێر پیت (ژێرـ كسرة)ی دەگەیاند، نوقتە لەپێش پیت (بۆرـ ضمة)ی دەگەیاند، ئەگەر دوو نوقتە لەسەر یەك هەبووان ئەوا واتای تەنوینی دەگەیاند.

ئەم جۆرە سەرو بۆر و ژێر بۆکردنـە ناسـراوە بـە نوقتـەدانانی ئەبولئەسـوەدی ئەلدوئلی. ئامانجی سەرەکی ئەلـدوئلی بـۆ هانـدانی خـەڵك بـوو کـە قورئـان بـە دروست بخوێنێتەوە و تووشـی هەڵـە نـەبن، چـونکە قورئـان دەقێکـی پـیرۆزە دەبێ بە دروست و رەوانی بخوێنرێتەوە.

لە سەردەمی ئەمەویەکانیشدا کە ئیسلام گەیشتە ناو گەلانی غەیرە عـەرەبیش، ئەوا موسوڵمانانی غەیرە عەرەب دەبوو قورئان وەك خۆی بخوێننەوە، بەڵام بە حوکمی ئەوەی لەناو هەندێ لەو گەلانە ئەلفابێیەکی جیاواز لە عەرەبی هەبووە، بۆیە دەبوو زمانناسانی عەرەب خاڵ بۆ هەندێ لە پیتە لەیەکچووەکان دابنـێن، تا لە یەکتریان جودا بکەنـەوەو بـە راسـت و رەوانـی قورئـان بخوێننـەوە، بۆیـە لەپاش ئەلدوئلی دوو لە قوتابیەکانی کە نەسری کوڕی عاسـم و یـەحیای کـوڕی یەعمر بوون نوقتەیان بۆ پیتە لەیەکچووەکان دانا وەك (غـع، ج،خ،ح..هتد.

گەورەترین چاککردن لـە ئـەلفابێی عـەرەبی لـە سەردەسـتی خـەلیل ئەحمـەدی فەراهیدی بەرپابوو. (لە 786ز مردووە).

فەراهیدی لە بریتی نوقتەکانی ئەلدوئی، هەشت هێمای داهێنا کە ئەمانە بـوون: الضـمة، الفتحـة، الکسـرة، السـکون، الشـدّة، المـدّة، الصـلة، الهمـزة)، بـۆ تەنوییـنش دووجار ئەم هێمایانەی بەکاردەهێنا.

ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەر ئەلفابێی و رێنووسی عەرەبیدا هات هەر هەموو لـەژێر کاریگەری قورئاندا بووە، چونکە لەلایەك پیرۆزی قورئـان، وەك زمـانی ئـایین و دەسـەڵات و پەرسـتن، لەلایـەکی تـریش وەك دەقێکـی ئاسمـانی کـە هەڵـە هەڵناگرێ، ئەوا دەبوو عەرەبی لەسەر بونیادی زمانی قورئان دابڕێژرێ. ئەمە بۆ عەرەب بۆ غەیری عەرەبیش لەو سەردەمانەدا گەلانی موسـڵمان یـان قورئانیـان وەك خـۆی بـەکارهێناوە و زانایـانی غـەیرە عـەرەب عـەرەبی فێربوونـەو لـەو

ڕێگایـەوە قورئانیـان بـە گـەلانی خۆیـان گەیانـدووە یـان لـەڕێگای ڕاڤـەکردنی قورئانەوە، ئەمەش کاریگەرییەکەی زێتر کرد، چونکە غەیرە عەرەب ناچار بوون دەستووری زمانی عەرەبیش فێر ببن.

دەیڤید کریستال لەبارەی گرنگی قورئان بەسەر زمانی عەرەبیـەوە دەنووسـێ: "قورئان نەدەبوو بۆ زمانی دی وەربگێڕدرێ، دەبوو وەك خۆی ڕاڤە بکرێ، گـۆ بکـرێ. ئـەو دیاردەیـەش وەیکـرد ژمارەیـەکی لێکۆڵینـەوە لـەبارەی زمـانی عەرەبیەوە سەرهەڵبدەن، چ وەك زمانی دایك یان چ وەك زمانێکی بیانی".

هـەر لـەڕێگای کاریگـەری قورئانـەوە، ئـەوا پێشڤەچـوونێکی زۆر لـە بـواری فەرهەنگسازی و دەنگسازی و مێژووی زمانەوە بەرپابوون.

فرۆمکین و رۆدمان دوپاتی ئەوە دەکەنەوە کە "دەبێ قورئان هـەر بـە عـەرەبی بێ و بۆ ئەوەی پیرۆزی خۆی لەدەست نەدا نابێ بۆ زمانی دی وەربگێڕدرێ".

میلکا ئیفیك دەنووسـێ: "قورئـانی پـیرۆز وەك کتێبێکـی پـیرۆزی بـاوەڕ پـیرۆز پاڵنەری ڕاستەوخۆی بەرپابوونی زمانناسی بووە لەناو عەرەباندا".

ئەگەر هەڵە خوێندنەوەی قورئان فاکتەرێك بووبێ بۆ ئەوەی ئەلدوئلی سەرو بۆر و ژێر بۆ وشەکانی قورئان دابنێ لە پاشان فەراهیدی نەك هەر هێمـا بـۆ قورئـان دابنـێ، بـەڵکو بنـەماکانی دەنگسـازی عـەرەبش دابنـێ، لـە ئاکـام زمانناسـی عەرەبی بێتە کایەوە، ئەوا فاکتەرێکی دیش ڕۆڵی گرنگی بینیوە لەسـەرهەڵدانی زمانناسیدا، ئەویش (حەوت شێوە خوێندنەوەکەی قورئان)ە.

د.عەلی وافی دەنووسـێ: "کە پێغەمبەر درووودی خوای لێ بێ- بـە سروشـی خـوا لـەناو هـەر تیرەیەکـدا قورئـانی بـۆ بهاتبـا خـوارەوە، ئـەوا بەشـێوازی ئـەوان دەیخوێندەوە. ئەو شێوازانە ئەگەر لە بونیادی وشـە یـان فۆنـەتیکی وشـەیەکدا ڕوبدا، ئەوا کار لە واتای بنەڕەتی وشەکە ناکات، بوونی ئەو شێوازانەش هەر بـۆ

ئاسانکاری خوێندنەوە بووە، چونکە وەك لە فەرموودەیەکدا هاتووە پێغەمبەر —درووودی خوای لێ بێ- بە جوبرەیلی وتوە: "ئەی جوبریل، من بۆ گەلێکی نەخوێندەوار هاتووم، لەناو ئەوانە پیرو پەککەوتەو غولام و جاریە هەن، پیاوی وا هەیە لە ژیانی خۆی کتێبێکی نەخوێندۆتەوە. لە وەڵامدا جوبریل وتویەتی: ئەی موحەممەد، قورئان لەسەر حەوت پیت شێوە هاتۆتە خوارەوە". بە واتای بۆ ئەوەی هەر تیرەو بەگوێرەی شێوەزاری خۆی بیخوێنێتەوە.

ئەوەی لێرەدا گرنگە ئاماژەی پێ بکرێ ئەم شێوازانە هەر بۆ خوێندنەوە بووە نەك نووسین. لەو سەرگوزشتانەی لەبارەی نووسینەوەی قورئان لە سەردەمی پێغەمبەردا هاتوون جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە نووسەرانی سروش دەقی قورئانیان بەگوێرەی زمانی قورەیش بووە ئەوەش ئەو رێنووسە بووە کە پێغەمبەرـدروودی خوای لێ بێ- جەختی لەسەر کردووە. لەکاتی نووسینەوەی قورئانیش لە سەردەمی ئەبوبەکر و عوسمان رەزای خوایان لێ بێ— هەر پەیڕەوی نەتق و رێنووسی پێغەمبەر کراوە. ئەو دیاردەیەش رێخۆشکەرێك بوو بۆ زماننناسانی عەرەب کە چەندەها توێژینەوەی ورد لەبارەی دەنگەکانی زمانی عەرەبی و شێوەی دروست بوونیان و ئەدگارەکانیان و جۆرەکانیان زۆر لە پێش ئەوروپا ئەنجام بدەن.

قورئانی پیرۆز و زماننناسی عەرەبی

قورئانی پیرۆز لە زۆر لاوە کاریگەری خۆی هەبووە و هەیە لەسەر بزاڤی زماننناسی عەرەبی، لێرەدا تەنها باس لە هەندێ لایەنی زمانەوانیی قورئان

دەکەین کە رۆڵێکی گرنگیان هەبووە لە دروست بوون و گەشەکردن و نەش و نماکردنی زماننناسی عەرەبیدا.

ئەو بوارانەی زمانەوانی کە رۆڵی قورئان زۆر بەرچاو دەکەن لایەنی رەوانبێژی و زمان پاراوی قورئان و دروست بوونی زمانی یەکگرتووی عەرەبی و دروست بوونی زانستی رستەسازی و دەنگسازیە کە پێش قورئان لەناو عەرەباندا بوونیان نەبووە.

قورئان و رەوانبێژی عەرەبی

بەر لەقورئان عەرەبەکان(زمانێکی یەکگرتووی ناوچەیی)یان هەبوو کە ناسرابوو بە زمانی قورەیش یان دیالێکتی قورەیش، وێرای رێژەی کەم خوێندەواریی ئەوا شێوە ئەلفابێیەك هەبوو کە نووسینی عەرەبی پێ دەنووسرا. زماننناسانی عەرەب لەو باوەڕەدان کە زاری قورەیش لە زارە هەرە پاراوو رەوانەکانی دەڤەری حیجاز بووە. سەردەمی بەر لە ئیسلام، عەرەب بەوە ناسراو بوون کە زۆر کەسی رەوانگۆ و زمان پاراویان هەبووە، بەواتا ئەوسا زەمەن زەمەنی رەوانبێژی بووە، جا بۆ ئەوەی موعجیزەی پێغەمبەری ئیسلامیشـ درودی خوای لێ بێـ شتێکی هاوچەرخی زەمانەکەی بێ، ئەوا قورئان بە زمانێکی پاراوتر و رەوانتر لە زاری قورەیش هاتۆتە خوارەوە. بە واتای موعجیزەی قورئان زیاتر زمانەوانیی بووە، هەر بۆ نمونە تەنها لە ئایەتی سورەتی ئەنبیا ((ولئن مستهم نفخة من عذاب ربك))، هەریەکە لە وشەکانی ئەم ئایەتەدا بۆ (کەمەپیشاندان) هێنراوەتەوە:

(لئن): بۆ گومان دروست کردن بەکاردێ، گومانیش (کەمی) ئەو شتە بەگوێی مرۆڤدا دەدات.

(مس): بەرکەوتنێکی کەمە، ئەوەش (کەمی) دەگەیەنێت.

(نفخه): بۆن و بەرامەیەکی کەم دەگەیەنێت.

(من): بۆ (تبغیض)ە، واتە بەشێکی کەم، کە ئەمەش بە هەمان جۆر (کەمی) دەگەیەنێت.

عذاب: لەچاو (نکال) و (عقاب)دا جۆرێکی سووکەڵەو تەنکی سزایە، ئاماژە بۆ (کەمی) دەکات.

(ربك): لە بەرانبەری القهار، الجبار، المنتقم، بە هەمان جۆر (کەمی) ئەو سزایە دەگەیەنێت.

بەم جۆرە، ئەم رستەیە ئەوە دەگەیەنێت کە: ئەگەر لەگەڵ ئەم هەموو (کەمی)یەدا سزاکە تا ئەم رادەیە سەخت و کاریگەر و توند و تیژ بێت، دەبێ سام و مەترسی عیقاب و تۆڵەی خوا چەندە گەورەبێت؟!

هەروەها روخسارە پێکهێنەرەکانی ئایەتی سێی سورەتی (البقرة): ((ومما رزقناهم ینفقون))، ئەوا وێڕای ئەوەی هارمۆنیەکی زمانەوانی پێکدەهێنن، لەرووی ئایینیەوەش ئاماژە بۆ پێنج مەرجی قەبوولکردنی سەدەقە دەکەن کە بریتین لە:

لە وشەی (مما) دەفامرێتەوە کە دەبێ خێرومەندـ چاکەکار تەنها هەندێ ببەخشێ نەك هەمووی، تا خۆشی پێویست نەبێ لە هی تر وەربگرێ.

لە وشەی (رزقناهم) مەرجی دووەم هەڵدەگرێ ئەویش دەبێ چاکەکە لە خودی ماڵەکەی خۆی بێ نەك لە یەکێك وەربگری و بیدەی بە یەکێکی تر.

مەرجی سێیەم لە جێناوی (نا)دایە: ژێدەری رۆزەکە هی خودایە، جا نابێ (بەخشکارـ چاکەکار) منەت بەسەر (چاکەپێکراو)دا بکات.

هەر لە وشەی (رزقناهم)دا دەردەکەوێ کە دەبێ چاکەکردن بەناوی خودا بێ نەك بەناوی تر.

لە وشەی (ینفقون)یشدا ئاشکرا دەبێ کە خێرەکە بەکەسێ بکرێ شایەن و پێویست بێ.

لەرێگای دەقەکانی قورئاندا چەندەها نموونەی رێزمانی هێنراوەتەوەو بەجۆرێ حسێب بۆ بەکارهێنانی تاکە پیتێکیش کراوە، هەر بۆ نموونە با لەو دوو ئایەتە وردبینەوە:

(وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ)).

((وَإِذْ قِيلَ لَهُمْ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ))

لە ئایەتی یەکەمدا بۆچی (فکلوا) هاتووە و لە دووەمدا (وکلوا) هاتووە.؟

نهێنیەکە لە دەقی چیرۆکەکەدا نیە، چونکە هەردوو ئاماژە بۆ یەك چیرۆك دەکەن، بەڵام نهێنیەکە دەگەڕێتەوە بۆ مەسەلەیەکی رێزمانی و تایبەتمەندی زمانی عەرەبی.

لە یەکەمدا مەسەلەکە پەیوەستە بە کرداری (ادخلوا- فکلوا)، لە دووەمدا پەیوەستە بە کرداری (اسکنوا- وکلوا).

لە یەکەمدا خواردن پەیوەستە بە چوونەژوورە- چوونە ناو، بەڵام لە دووەمدا کە باس لە (نیشتەجێ کردن) دەکا، ئەمەش ماوەیەکی زۆر دەگەیەنێ، نەك وەك ئەوەی یەکەم، کە ماوەیەکی کورت دەگەیەنێ.

جا لەبەر ئەوەی خواردنەکە پەیوەست نیە بە نیشتەجێ بوونەکە لە دووەمدا، ئەوا بەپێی زمانی عەرەبی دەبێ لە ئایەتی دووەمدا (وکلوا) بەکاربێ نەك (فکلوا).

لەقورئاندی چەندەها شێوازی دی رەوانبێژی بەرچاو دەکەوێ کە وێنەیەکی هونەری وا بەخوێنەر دەدا سەرسامی دەکا، هەر بۆ نموونە لە سورەتی (الکهف-17) وێنەیەکی هونەری وا هەیە، مرۆڤ لەبەردەمدا بەکڕنۆش دێنێ:

((وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَتَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ)).

هەر لە سورەتی (الکهف)دا وێنەیەکی دی لە شێواز و زمان پاراوی قورئاندا بەرچاو دەکەوێ:

((وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ لَوْ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْبًا)).

ئەمەو لەزۆر شوێندا شێوازی ئایرەنی بەکارهاتووە وەك: ((وذق...))، ((وبشرهم بعذاب...)). لە یەکەمدا کرداری (بچێژە) دەبێ لەپاش خۆی بوونێکی خراپ بێ، بەڵام لە زمانی قورئاندا بەشێوەیەکی ئایرەنی وشەی (عزیز) هاتووە، لەدووەمیشدا کرداری (موژدەیان بدێ) چاوەڕێی شتی باشی لێ دەکرێ، بەڵام هەر بەهۆی بەکارهێنانی ئایرەنی وشەی ئازار و ئەشکەنجە هاتووە!

بوونی ئەم هەموو دیاردەی زمان پاراوی و رەوانگۆیی وشەکانی قورئان و شێوازی گێڕانەوەی چیرۆکەکان و داڕشتنی قورئان بەم شێوازە قورئانیە نەك ئینسانیە، وای لە زمانی عەرەبی کردووە نەك هەر لە سنووری زمانی قورەیش دەربچێ، بەڵکو ببێ بە زمانێك، نەك هەر تەنیا بۆ عەرەب، بەڵکو بۆ هەموو مرۆڤایەتی. راڤەکارانی قورئان بوونی رەوانبێژی و زمان پاراوی قورئان هەر تەنها بە موعجیزەیەکی دینی راڤە ناکەن، بەڵکو مەسەلەکە بە موعجیزەیەکی زمانیش شرۆڤەکە دەکەن، بە واتای ئەگەر موعجیزەی موسا پێغەمبەر

بەتاڵکردنـەوەی جـادووی جادووگـەرانی فیرعەونیـەکان بـوو، هـەروەها ئەگـەر موعجیزەکـــەی عیســـا پێغەمبـــەر چـــاککردنەوەی نەخۆشـــی کوشـــندە زیندووکردنـەوەی مـردوو بـوو، کـە ئـەو سـەردەم پێویسـتی بـە مـوعجیزەی وا دەکرد، ئەوا لە سەردەمە ئیسلامیشدا پێویستی بە موعجیزەی وا دەکـرد، ئـەوا لە سەردەمی ئیسلامیشدا یەکێ لە موعجیزەکانی قورئان خودی زمـانی قورئـان بووە. عەرەبەکان زۆر شـانازیان بـە زمانپـاراوی خۆیـان کـردووە و شـیعرەکانی خۆیان لە (کابە) هەڵواسیوە، خوای گەورە قورئـانی بـەم شـێوەیە دابەزانـد بـۆ ئەوەی بەربەرەکانی عەقڵی مرۆڤ بکا بەوەی هەرچەند بکەن ناتوانن لە بەرامبەر زمـانی قورئانـدا خـۆبگرن، تـاکو ئـەمڕۆش هـەروا کەوتـەوە، عـەرەب و غـەیرە عەرەب لەبەردەم زمان پاراوی و شێوازی زمانیی قورئاندا دۆش داماون.

قورئان و زمانی یەکگرتوو

قورئان لە سەردەمی پێغەمبەرـدروودی خـوای لێ بێـ و خەلیفـەکانی راشـیدی، زمـانی شـەریعەت و پەرسـتن و بـاوەڕ و دەسـەڵات و ئـەدەب بـوو. ئـەم فـرە دەسەڵاتیەی قورئان نەك هەر تیرەکـانی عـەرەبی یـەککرد، بـەڵکو وای لێکـردن هەمووی پەیڕەوی یەك زمانیش بکەن، ئەویش زمانی قورئان بوو. هەرچەندە لە حەوت خوێندنەوەکەی قورئاندا دیالێکتی تیرەکـانی عـەرەب رەچـاو دەکرێـت.. بەڵام قورئانی پیرۆز بە دیالێکتی ئـەو کاتـەی قوڕەیشـە، هـەر ئـەو دیالێکتـەش لەپاشان بوو بە سەرچاوەی زمانی یەکگرتووی عەرەبی. وەك وتمان، دیـالێکتی قوڕەیش هەرچەندە لەزۆر ڕووەوە دەوڵەمەند بوو، بەڵام نـەیتوانی لـە سـنووری حیجار دەربچێ، بەڵام هەرکە قورئان گرنگی بەو دیالێکتـە دا ئـە دیالێکتـە نـەك

هـەر بـووە زمـانی یـەکگرتووی عـەرەبان، بـەڵکو ماوەیـەکی زۆر بـووە زمـانی یەکگرتووی جیهانی ئیسلامی.

دروست بوونی زمانی یەکگرتووە لە دیالێکتێکدا لە پاشان بوو بە دیاردەیەك لـە زۆر جێدا دیالێکتەك بۆ ماوەیەك بوو بە زمانی یەکگرتوو. هەر بـۆ نموونـە لـەناو کوردان ماوەیەك دیالێکتی گۆران وەك دیالێکتێکی ئـایینی و دەسـەڵاتی میرانـی ئەردەلان ماوەیەك تاکـە زمـانی نووسـینی کـوردی بـوو. دروسـت بـوونی زمـانی یەکگرتوو زمانی عەرەبی لە فەوتان رزگارکرد، وەی کرد هەرچەند عەرەب تیرەو هۆزیان زێدەبێ و شێوەزار لێرەو لەوێ دروست ببن، بەڵام لەبەر ئەوەی هـەموو بە یەك زمان دەنووسن کە ئەویش زمانی قورەیشی کۆن و زمانی قورئانـە، ئـەوا لەپاش چواردە سەدەش ئەوا زمانی عەرەب هەر لە نش و نمای خۆی ناکـەوێ و هەر وەك هێمایەك دەمێنێتەوە کە عەرەب شانازی پێوە بکەن.ئەزموونی زمـانی دەقـی ئـاینی و زاری ئاخـاوتنی ناوەنـدی ئـاینی و دەسـەڵاتی سیاسـی بـۆ دروستبوونی زمانی ستاندەر لە هەر کۆنەوە دیاردەیەکی گـرنگ بـووە.هـەتا لـە ناو گەلانی ئەورووپیش دەق و ناوەندی رۆشنبیری و سیاسی و بازرگانی هۆکـاری دروستبوونی زمانی ستاندەر بوونە وەك :دروستبوونی زمانی ستاندەری ئیتالی، فەرەنسی، ئینگلیزی.....

قورئان و زانستی رستەسازی

لە سەدەی حەوتەمی زایینیدا کەسانی وەك ئەبولئەسوەدی ئەلدوئلی و نەسری کوڕی عاسم و عەبدولڕەحمانی کوڕی هورمز لە زماننناسە بەراییەکانی عەرەب بوون، کە گرنگیان بە لایەنی رستەسازی و شیکردنەوەی رستەکانی قورئان داوە. لەپاش ئەوان خەلیل فەراهیدی بنەمای رێزمانی عەرەبی داڕشت. رێبازەکەی بووە قوتابخانەیەك کە ناسراوە بە قوتابخانەی رێزمانی بەسرا.

سیبەوەی کە قوتابیەکی فەراهیدی بووە، کتێبێکی لەبارەی رستەسازی بەناوی (الکتاب) نووسی، ئەو کتابەی سیبەوەی لەلایەن زماننناسان بە (قورئانی رستەسازی) ناوزەد دەکرێ. لەو کتێبەدا نەك هەر تەنها دەستوری رستەسازی رێزمانی بە تەواوی تۆمارکراوە، بەڵکو دیاردەیەك لە دیاردەکانی دەستەواژەی عەرەبی نەماوە سیبەوەی لە روانگەیەکی زانستیەوە لێی نەکۆڵیبێتەوە. یەکێ لە پاڵنەرە هەرە سەرەکیەکانی دروست بوونی قوتابخانەی بەسرای رستەسازی دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری ئایینی. فرۆمکین و رۆدمان لەبارەی ئامانجی ئەو قوتابخانەیەوە دەنووسن: لە سەدەی هەشت و نۆی زاینیدا رێزماننوسە موسڵمانە عەرەبەکانی بەسرا هەوڵیان دەدا کە زمانی عەرەبی لە وشەی بیانی و کاریگەری زارەکان پاکبکەنەوە زمانەکە بگەڕێننەوە سەر شێوە تەواوەکەی خۆی وەك لە قورئاندا هاتووە.

لەپاشان کەسانی وەك (کەسائی) و (فەراو) قوتابخانەیەکی دی رێزمانیان لە کوفە دامەزراند. ئەو دوو قوتابخانە رێزمانیە لە چەند روێکەوە لە یەك جیاوازن جیاوازی ئەو دوو قوتابخانەیە لەلایەن میتۆدیی و زاراوەیی بوو. لە بارەی میتۆدەوە، قوتابخانەی بەسرا بۆ وەرگرتنی دەقێك بێجگە لە قورئان و

www.dengekan.com

فـەرموودە، ئـەوا بـۆ داڕژتنـی هـەر ڕێسـایەکی ڕێزمـانی ئاخـاوتنی عەرەبـە رەوانگۆیـەکانیان وەردەگـرت بەتایبـەتی ئـە وانـەی دوور بـوون لـە ناوچـەی غەیرەعەرەبی بە هیچ جۆرێ ڕێسایەکی ڕێزمانیان لەسەر شیعرێك یان پەخشـان دانەدەنا ئەگەر نەیانزانیبا کێ ئەو شیعرە یان پەخشانەی نووسیوە.

زۆر کـەم باوەڕیـان بـە حاڵـەتی نارێسـایی هـەبوو هەرچـی کوفیـەکان بـوون بـە پێچـەوانەی بەسـراویەکان بەتـەنیا شـاهێدێك ڕێسـایەکیان لەسـەر قەسـیدەیەك یاخود پەخشانێك دادەنا ئەگەر نەشیانزانیبا کێ ئەوانەی نووسیوە.

هەروەها مەنهەجی بەسراییەکان جۆرێك لە ئاڵۆزی و فەلسەفەکاری لەخۆگرتووە کەچی هی کوفیەکان لەو ئاڵۆزی و فەلسەفەکاریە دوورە.

لەڕووی زاراوەش ئەوا هەر قوتابخانەو زاراوەی خۆی هەبوو وەك هەر بۆ نموونە: بەسراییەکان بۆ نەرێ (النفی) بەکاردێنن کەچی کوفیەکان (الحمد) بەکاردێنن.

بۆ ئاوەڵناو، بەسراییەکان (الصفه) بەکاردێنن، کوفیەکان (النعت).

لـەپاش ئـەم دوو قوتابخانەیـە، سـێ قوتابخانـەی دی ڕێزمـانی دروسـت بوونـە، ئەویش قوتابخانەی بەغدادی و ئەندەلوسی و میسریە.

لـە سـەردەمی دەسـەڵاتی ئیسـلامیدا لـە ئەنـدەلوس، زمـانی عـەرەبی سـنوری دەوڵـەتی ئیسـلامی بـڕی و گەیشـتە ئـەورووپا لـەو سـەردەمەدا زمـانی عـەرەبی زمـانێکی زۆر دەوڵەمەنـد بـوو، هـەتا لـەبواری کیمیـا و بیرکاریـدا بـەجۆرێك ئینگلیزەکان چەندەها وشەی وەك algebra، cipher و alcohol یـان لـە زمانی عـەرەبی وەرگـرت. لـە سـەردەمی ڕێنیسانسـی ئـەورووپادا ئەورووپیـەکان، زانیارییەکی ئەوتۆیان لەسەر بزاڤی زماننـاسی زمانەکانی سامی نەبوو بەتایبەتی زماننـاسـی عـەرەبی. لـەپاش لێکۆڵینـەوە لـە زمـانی عـەرەبی، ئەورووپیـەکان بیرۆکـەی ڕەگـی وشـەیان لـە زمـانی عـەرەبی وەرگـرت و لـە زمانـە

هیندۆئەوروپییەکانیان بەکارهێنا. لە سەردەمی فیلۆلۆژی بەراوردا comparative philology، جولەکەکان دەستیان بە لێکۆڵینەوە لە لایەنە لەیەکچووەکانی زمانی عەرەبی و عیبری و ئارامی کرد. لە سەدەی هەژدەهەمدا شلۆزەر زەنی بۆ ئەوەچوو کە زمانی عەرەبی و عیبری و ئارامی سەر بەکۆمەڵەی زمانی سامین. لەمەش زیاتر، بەحوکمی ئەوەی هەریەك لەم زمانانە زمانی دینی بوون، ئەوا ئەوروپیەکان زیاتر لەو زمانانەیان کۆڵیەوە.

قورئان و فۆنۆلۆژی

خوێندنەوەی قورئان بەپێی دەستوری خودی قورئان (وَرَتِّلِ الْقُرْئَانَ تَرْتِيلاً) بنەماکانی زانستی دەنگسازی لەخۆ دەگرێ. لە سەدەی هەشتەمی زایینیدا فەراهیدی کتێبە بەناوبانگەکەی خۆی نووسی، کە ئەویش کتێبی (العین) بوو. ناوی کتێبەکە خۆی لەخۆیدا سەرەتایەك و بنەمایەکی زانستی بوو بۆ لێکۆڵینەوە لە پیتەکانی قورئانی پیرۆز. لەدیدی فەراهیدی یەکەم دەنگ کە مرۆڤ دروستی دەکات پیتی عەینە، بۆیە کتێبەکەی بەو پیتە ناوناو یەك لەدوایەك لە پیتەکانی زمانی عەرەبی لەرووی دروست بوون و ئەدگارەوە کۆڵیوەتەوە. ئەمەو، لە زمانی عەرەبیدا دەنگێك هەیە بۆ هەرپیتێك و ئەو دەنگە ناگۆڕدرێ بە گۆڕانی شوێنی لە وشەدا. ئەمەش وای کردووە دیاردەی دەنگسازی عەرەبی لەچاو زمانە هیندو ئەوروپیەکاندا زۆر ئاسانتر بێ،چونکە لە زۆربەی هەرە زۆری ئەو زمانانە ژمارەی پیت و دەنگ هەندەی یەك نیین،بۆ نموونە لە زمانی ئینگلیزی 26 پیت و 44 دەنگ هەیە! هەر ئەو دیاردەیەش وای کردووە زمانی عەرەبی خۆی لەزمانی عیبری و ئارامی و حەبەشی

پاکبکاتەوە و ئەو پیتانە وەرنەگرێ کە لەگەڵ دەستوری زمانەکەی ناسازێن. هەردوو قوتابخانەکەی بەسراو کوفە هەر تەنها گرنگیان بەلایەنی رستەسازی عەرەبی نەدەدا، بەڵکو دەنگسازیش روبەرێکی فراوانی ئەو دوو قوتابخانەی گرت بۆوەو بنەماکانی زانستی تەجوید کە خۆی لە سەر بنەمای دەنگسازی دامەزراوە، لاپەڕەیەکی دی لە زمانناسی عەرەبی دەردەخا کە لەو سەردەمدا لە ئەوروپا هیچ لێکۆڵینەوەیەك لەبارەی ئەم دیاردەیەوە لە سەر زمانە زیندوەکانی ئەمڕۆ وەك ئینگلیزی و فەڕەنسی ئەنجامنەدراوە. لێکۆڵینەوە لە دیاردە دەنگیەکانی وەك ئیدغام و تەنوین و شەددە، شێوە هارمۆنیەك بە خوێندنەوەی قورئان دەبەخشن و لە خوێندنەوەی شیعر و ئاخاوتنی ڕۆژانە جیادەکەنەوە.

لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا بەدەیان کتێب و ماستەرنامەو دکتۆرانامە لەسەر دیاردەی دەنگسازی لە قورئاندا نووسراون. ئەو توێژینەوانە برەوێکی زۆریان بە دیاردەی زمانناسی عەرەبی داوە، بەجۆرێك هەر لەرێگای ئەو هەموو لێکۆڵینەوانەدا، زمانی عەرەبی ئەمڕۆ بۆتە یەکێ لە زمانی زیندووەکانی نەك هەر تەنها جیهانی عەرەبی بەڵکو جیهانی ئیسلامی.

قورئان و زمانی کوردی

لێرەوە هەوڵ دەدەین بە دیدێکی زمانەوانی لە کاریگەری پۆزەتیڤی قورئان وەك دەقێکی ئاسمانیی و کاریگەری زمانی قورئان –نەك زمانی ئەدەبی و ئاخاوتنی عەرەبی–لە سەر دەوڵەمەندکردنی زمانی کوردی.وەرگرتنی وشە لە زمانی باڵادەست دیاردەیەکی هێندە نێگەتیڤ نییە وەك کەسانی دەرەوەی بازنەی زمانەوانی لە راگەیاندن بانگەشەی بۆ دەکەن. بۆ نموونە ئەوەی پێی

دەوترێ " زمانی ئینگلیزی" لە بنەڕەتدا زمانی خەڵکی بەریتانیا نییە، بەڵکو زمانی هۆزی داگیرکاری جێرمەنییە کە لە سەدەی پێنجی لە دایکبوون لە گەڵ دوو هۆزیدی جێرمەنی : ساکسۆن و جوتس، بەریتانیایان داگیرکرد و زمانی خۆیان(ئینگلیسك–Englisc) بە سەر داسەپاندن. لەو زمانە بیانیەوە خەڵکی بەریتانیا زمانی ئینگلیزی کۆنیان دروست کرد هەروەها زمانی ناوەند و نوێ ی ئینگلیزی هێندە وشەی لە زمانی داگیرکاری فەرەنسی و نەرویجی و داگیرکراوی عەرەبی و هیندی وەرگرتووە زمانەکە ناسنامەی قەومی هێندە پێوە نەماوە ! !

پەیوەندی زمانی قورئان و زمانی کوردی پەیوەندییەکی خۆهێشتییە، بۆیە زمانی کوردی لە ناو هەژموونی دەسەڵاتی قورئاندا ناسنامەی نەتەوەیی بۆ دروست بوو.ئەم ناسنامەیەش لەو چەند خاڵەی خوارەوە دەردەکەوێت:

یەکەم. زمانی ئەدەبی یەکگرتوو

لە پێش ئاشنابوونی کورد بە ئیسلام، کورد لە سەر ئاینێکی کوردی نەبوو، بەڵکو لە سەر چەند دینێکی هەمەلایەنەی وەك :زەردەشتی، مەجوسی، مانی، مەزدەکی، مەسیحی بوو . ئەو تێکەڵیە کەلتوری و دینیە، ناسنامەی نەتەوەیی کوردی ونکردبوو. هەر لە بەرایی کورد وەك نەتەوەیەکی خاوەن کتێب حسێبی بۆ کرا و ئێلیتی کورد بە عەقڵێکی مەعریفییەوە هاتە ناو مەعریفەی ئیسلامیەوە !

خوێندنی حوجرە سەرەتای دەسپێکی بەشداری مەعریفی کوردی بوو لە فەلسەفە و مەعرفەی عەقلی و نەقڵیدا. لە حوجرە زمانی(کوردی مەلایی).ئەو زمانە هەر زمانی دینی نەبوو بەڵکو زمانی ڕێزمان و ئەدەبی کوردی بوو.مەلایەکی کورد بە ناوی (عەلی تەرەماخی) لە ساڵی 1591 یەکەم ڕێزمانی بەراوردی بۆ عەرەبی و کوردی و فارسی بە زمانی کوردی مەلایی

نووسیووه به ناوی " دەستوری زمانی کوردی".له مێژووی زماننناسی رۆژئـاوای رۆژهەلاتیدا ئەو کتێبەی تەرەماخی به سەرەتای دەرکەوتنی فیلۆلـۆژی بـەراورد دادەنرێ هەروەها به سەرەتای پەخشانی رێزمانی کوردی دادەنرێت!

هـەر لـە نـاو کـوردی مەلاییـدا، لـە حوجرەکـانی میرنشـینە کوردییـەکانی وەك میرنشینی ئەردەلانی، بۆتانی، بابانی خوێندنی قورئان چەندەها شـاعیری وەك خانی و مەلای جزیری و نالی و سالم و مەولەوی...هتد دروست کرد هـەر لـە نـاو دەقەکانی ئەواندا زمانی کوردی بووە(زمانێکی ئەدەبی). ئـەو زمانـە ئەدەبییـە لــە ســەردەمی قوتابخانــەی ئــەدەبی بابانــەوە تــا رادەیــەك ســنووری (زار dialect) بـڕی و بـەرەو (زمـانێکی ئـەدەبی یـەکگرتوو) چـوو و بـە جـۆرێ کۆمەلێك شاعیری دەرەوەی بازنەی جوگرافی کرمانجی ناوەراست شـیعریان بـەو زمانە ئەدەبیە نووسی!حوجرەی کوردی، کە زادەی هـزری کـوردی بـوو تـوانی (سێ) شێوەی زمانی کوردی:کـوردی مـەلایی، ئـەدەبی، ئـەدەبی یـەکگرتوو لـە بابەتی دینی و ئەدەبی و رێزمانی بەرهەم بێنێ و لە قۆنـاغی زمـانی سـتاندەری کوردی نزیك بێتەوە، بەڵام سیاسەتی بەشێك لە حیزب و رۆناکبیری کوردی ئـەو پرۆسەی بونیادی نەتەوەیان پەکخست!

دووەم. سەرهەڵدانی زمانی ئاینیی کوردی

حوجرەی کوردی مەڵبەنـدی هـزری و رۆنـاکبیری کـوردی بـووە، بـە جـۆرێ بـە دەگمـەن دەقێکـی ئـەدەبی کـوردی دەرك پێدەکـەی لـەو مەڵبەنـدە هزرییـە نەنووسرابێ. ئەو دیاردەیە، دیاردەیـەکی زمانـەوانی گرنگـی لێکەوتۆتـەوە، کـە دەکرێ لەم چەند خاڵەدا کورتی بکەینەوە:

1. **فەرهەنگی ئاینیی:**

فەرهەنگی (نەوبەهاری) ئەحمەدی خانی.ئەو فەرهەنگەی خانی زۆر هاوکاری سوختەکانی کوردی کردووە بۆ ئەوەی بە دروستی لە زمانی قورئان بگەن هەروەها ئەو هەوڵ و پێکۆڵەی خانی زمانی وانەوتنەوەی بەرەو کوردی برد .هەرئەمەش وایکرد تاکی کورد هەر تەنها لە ژێر کاریگەری زمانی قورئان بێ نەك زمانی ئاخاوتنی عەرەبی! !لە حوجرەکانی باکووری کوردستاندا مەلای کورد نە دەستبەرداری زمانی کوردی بوون نە ئەلفبایەکەی، د.دەرسیمی ئەو ڕاستیە لە یاداشتەکانی دا ئاماژە پێدەکات، بەڵام ئەفسوس توێژی مەکتەبلی کورد نەك هەر دەستبەرداری ئەو دوو ناسنامە نەتەوەییە بوون، بەڵکو بەشێك لەوان وەك تورکە ناسیۆنالیستەکان ئەلفبێی رۆمانیان بۆ کوردی باکوور داهێنا و بەمەش کورد زمانی نووسینیشی وەك نیشتیمانەکەی داگیرکرا!

لە پاش نەوبەهاری خانی،(ئەحمەدییە)ی شێخ مارفی نۆدەیی هەوڵێکی دی عەقڵی مەعریفی کوردییە بۆ تێگەیشتنی زمانی قورئان بە کوردی، ڕەوشی خوێندەواری کورد ئەوە دەردەخات کە زمانی ئاخاوتنی عەرەبی هیچ کاریگەری لە سەر ڕەوشی زمانی کوردی نەبووە، *زمانی قورئانیش زمانی ئێلیتی کوردی بووە.ئەو توێژە رۆناکبیرەی کورد لە رێگای قورئانەوە دەرکی بەوە کردووە کە نووسین بە زمانی نەتەوە نەك هەڤدژی لە گەڵ قورئان دروست ناکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە نووسین بە زمانی نەتەوە سەپاندنی ئایەتێکی گەورەیی خودایە.*

لە دوای ئەو دوو هەوڵە، چەندەهامەوڵی دی دراون بۆ ڕوونکردنەوەی وشە ئاینییەکانی ئەدەبی حوجرەی کوردی، هەوڵەکەی مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و موحەمەد و فاتیحی کوڕی ئینسایکلۆپیدیای شیعری کلاسیکی کوردین هەروەها چەند فەرهەنگێکی تر نووسراون بۆ شرۆڤەکردنی پەیڤەکانی ئەدەبی کلاسیکی مەلای کورد : د.مارف خەزنەدار، فەرهەنگی دیوانی

نالی،د.موحەمەد نوری :فەرهەنگی شاعیران نالی و سالم و کوردی، د. ئیبراهیم شوان :فەرهەنگی سۆفیانەی دیوانی جزیری و مەحوی...کە لە پەیڤەکان و بەکارهێنان و مەدلولەکان و لێکدانەوەی جیاوازیان ورد دەبینەوە ئەوسا بۆمان دەردەکەوێ کە زمانی قورئان چ کاریگەرییەکی بە سەر زمانی ئاینی کوردییەوە هەیە هەروەها بۆمان دەردەکەوێ کە شاعیری کلاسیکی کوردی چەند زمانزان بوونە چۆن توانیویانە چەندەها وشەی ئاینی عەرەبی و فارسی بە شێوەی فۆرم و فۆنەتیکی کوردیەوە دابڕێژنەوە!

وێڕای ئەمەش، ئەدەبی کلاسیکی مەلای کوردی هەندێ سیما و ئەدگاری زمانەوانی–ئەدەبی لە خۆدەگرێ زۆربەی دەقەکانی کردۆتە شاکار و ئەدەبی باڵا. ئامرازەکانی دەربڕینی پەیوەندییە واتاییەکان– lexical cohesion devices..وەك هاوواتا و جۆرەکانی و فرەواتا و دژەواتا و هاودەنگ و دووبارە..هتد لەسەر بنەمای لۆژیکی و سیمانتیکی و پراگماتیکی بیناکراون و لەو نێوەش زمانەوانانە مامەلە لە گەڵ وشە قورئانییەکان کراون و چەندەها وێنە شیعری مەغزایی وێناکراون .

2. قورئانی کوردی

قورئان وەك دەفێك و ڕاڤە و تەئویلیی قورئان بابەتی سەرەکی حوجرەی کوردی بوون . ڕاڤە و تەفسیری قورئان بە زمانی کوردی بووە . لە راڤەکردنی زارەکی قورئانەوە، مەلای کورد هەوڵی داوە بە نووسینیش تەفسیری قورئان بکات.ئەو تەفسیرانە لە ناو کوردان زۆر ناسراون: تەفسیری مەلای گەورە، تەفسیری مەلا موحەمەدی خاڵ، تەفسیری مەلا حوسێن، تەفسیری نامی –مەلا عەبدولکەریمی مودەریس، تەفسیری مەلا عوسمان، تەفسیری ژیان، تەفسیری دۆسکی، تەفسیری ئاسان، تەفسیری شەپۆل.....هتد جگە لە مەلای کورد ئەوە

رۆناکبیری عەلمانی کوردیش وەك کامەران بەرخان و هەژار موکریانیش هەوڵیان داوە کار لەسەر قورئان بکەن . وەرگێڕانەکەی هەژار موکریانی دوو سودی زۆر گرنگی بۆ زمانی کوردی هەیە : یەکەم، هەژار خۆی خاوەن زەخیرەیەکی دەولەمەندی زارەکانی زمانی کوردی بوو . لەو وەرگێڕانە هەژار هەوڵی داوە سود لە وشە و پەیڤەکانی هەموو زارە کوردییەکان وەربگرێ، بەمەش هەم بەشێکی زۆری ئەو وشانەی لە فەوتان رزگارکردووە و هەروەها مەدلولێکی دینیشی بە هەندێ لەو وشانە بەخشیوە. دووەم، بە هۆی ئەو ململانێ هزری و عەقیدەیی لە نێوان رۆناکبیری ئیسلامی و سیکیولار دا هەیە، بەرەی سیکیولاری کوردی هیچ تەفسیرێکی مەلای کوردی ناخوێنێتەوە، بەڵام پێگە و زمانی پاراوی هەژار زۆرێك لەو عەلمانیانەی کوردی ناچارکردووە وەرگێڕانەکەی هەژار بخوێننەوە.

ئەو تەفسیر و وەرگێڕانانەی قورئان جگە لە دروستکردنی زمانی ئاینیی کوردی ئەوە چەندەها وشەی کوردی لە هەرەشەی لە ناو چوون و فەوتان رزگارکرد. ئەمەش لە بیاقی زمانەوانی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا بە پرۆژە و پرۆسەی بونیادنانی زمانی ستاندەر و ئاسایشی زمانی نەتەوەیی دادەنرێ! !

سێیەم. ئەلفبێی کوردی

گومان لەوە دانییە کە زمانی نووسینی کوردی لە حوجرەی کوردی دروست بووە، چونکە ئەوێ تاکە شوێنی پەروەردە و فێرکردن و ڕۆشنبیری بووە و مەلای کوردیش سەردەستەی ئێلیتی کوردی بووە. هەر کە نووسین پەیدابوو، دەبێ ئەلفبێیەك هەبێ بۆ ئەوەی زمانەکەی پێبنووسرێتەوە.لە سەردەمی بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام لە کوردستاندا ڕادەیەك لە خوێندەواری لە ناو کوردان بەرپابوو،چونکە کوردستان لە ژێر دەسەڵاتی دوو ئیمپراتۆریەت دابوو

هەروەها زەردەشتی و مەسیحیەت لە کوردستان بڵاوببـۆوە. بـە واتـای ڕەوشـی خوێندەواری لە کوردستان زۆر باشتر بوو لە نیمچەدورگەی عەرەبی.

هەنـدێ نوسـەر دەرکـەوتنی نووسـین بـە ئـەلفبێی قورئـانی لـە کوردسـتان دەگەڕێننـەوە بـۆ سـەرەتای ئاشـنابوونی کـورد بـە ئیسـلامەوە(سـاڵی 16ی کۆچـی) هـەروەها دەوتـرێ کـە هـەر لـە سـەردەمی خەلافـەتی عومـەری کـوڕی خەتابـدا مـەلای کـورد حـوجرەی کـوردی داهێنـاوە...ئەمانـە تـەنیا قسـەن و لەوانەیـە لـە ڕووی لۆژیـك و مێـژووەوە ڕاسـت بن،بـەڵام هـیچ دۆکیـۆمێنتێکی نووسراو نییە ئەمە بسەلمێنێ.

بێگومان زمانی عەرەبی و کوردی سەر بە دوو خێزانەزمانی تەواو لە یەك جودان و نووسین ئەو دوو زمانە بە یەك ئەلفبێ پرسێکی بێ ئاریشە نابێ، بۆیـە عـەقڵی مەعریفی کوردی بیری لەوە کردۆتەوە بـۆ ئـەوەی ئەلفبێیـەك لـە سـەر ئـەلفبێی قورئانی دابڕێژێ و مۆرکی نەتەوەیی کوردی هەبێ بتـوانێ گوزارشـت لـە زمـانی کوردی بکات.دژوارە بتوانیین مێژووی ئەو ئەلفبێیەی کوردی دیاربکەین، چونکە کورد نەك هەر لە سەردەمی هەر سێ خەلافەتی ڕاشـیدی و ئەمـەوی و عەباسـی وەك زۆربـەی نەتـەوە نـا–عەرەبـەکان زمـانی خـۆی لـە ئـەدەب و میرنشـیندا بەکارنـەهێناوە ! هـەتا میرێکـی ڕۆشـنبیر و مێژوونووسـی وەك شـەرەفخانی بەدلیسـی شـەرەفنامەی بـە زمـانی فارسـی نووسـیووە نـەك کـوردی! ئـەم دیاردەیەش–نووسین بە زمانی دینی نەك نەتەوەیی– لە ڕۆژئاواش ئاسایی بووە و لاتینی زمانی دین و سیاسی و ئەدەب بووە هەروەها ئەلفبێی لاتـینی ئـەلفبێی زۆربەی زمانە هیندۆئەوروپیەکان بووە و لە پاشان هەر زمـانێکی نەتـەوەیی بـە گوێرەی زمانی خۆی گۆرانکاری تێداکردووە.

کۆنترین ئەدەبی کوردی شیعرەکانی بابە تایەری هەمەدانییە. ئەو دەقەش دەکرێ هەر بە ئەلفبێی کوردی نووسرابێ، چونکە ئەوسا هەر تەنها ئەلفبێی عەرەبی وەك زمانی عەرەبی بالادەست بوو، بەلام بە حوکمی ئەوەی کورد چەندەها پیتی هەیە لە عەرەبی دانییە کورد ناچار بووە هەندێ وێنە بۆ پیتەکانی خۆی دابهێنێ.

ئەو ئەلفبێیە کوردییە لە ناو بازنەی مەعریفی حوجرە دروست بوو، بەلام سروشتی زمانی کوردی وایدەخواست کە کورد گۆرانکارییەکی زۆر لەو ئەلفبێیە بکات و مۆرکێکی نەتەوەیی وەربگرێ! فارسەکان، هەرچەندە وەك کورد لە شارستانییەت و زمانی خۆیان دانەبڕابوون، بەلام وەك کورد نەیانتوانی تەواو لە هەژموونی زمانی قورئان دەرباز بن و زمانێ تەواو بە سیما و ئەدگاری خۆیان بەو ئەلفبێ نوێ یە بینابکەن! کورد توانی لە سەرە و ژێرە و بۆرە و تەنوین و سکونی عەرەبی بە سیستەمی فۆنیم ڕزگاری ببێ و ببێتە خاوەن ئەلفبێیەکی کوردی سەربەخۆ.

سەرچاوەکانی بەشی چوارەم

1. قورئانی پیرۆز.
2. ابن السراج، الاصول فی النحو، تحقیق د. مجید المحسین القبلی النجف-1973 .
3. أبو البرکات کمال، الانصاف فی مسائل الخلاف بین البصریین والکوفیین. مصر 1374هـ.

4- Crystal، D.1996. An Encyclopedia of language.

5- Fromkin and Kodman 1988. An Tntroduction to Language.

6- Milk، 1996. Linguistic Trends.

بەشی پێنجەم

ئێزیدیایەتی و زمانی ئایینی نەتەوەیی

دەروازە:

لە هەردوو بەشی زمانی ئاوێستا و نوسراوە ئایینییەکانی کاکەییەکاندا، کە لە ئەم بەشە باسی دەکەین،هەوڵماندا لە بیرۆکەی " ئایینی نەتەوەیی" و زمانی ئایینی بکۆڵینەوە. لە ئاکام کەیشتینە هەندێ دەرئەنجام، کە کورد یەکێ لەو نەتەوانەیە کە خاوەن زمان و کەلتوری ئایینی نەتەوەییە.

لە پرسی زمانی ئایینی نەتەوەیی ئیزدییەکاندا، ناسنامەی نەتەوەیی لە زەردەشتیی و کاکەیی زیاتر دەردەکەوێت ، کە هەردووك وەك یەك نین : هەر یەکەی بە هۆیەك یەکەم ساغ نەبۆتەوە کە زەردەشتی تەواو کوردییە، دووەم . نەتەوەی غەیری کورد کاکەییە، هەرچی ئێزدییاتیە، تایبەتە بە کوردەوە، چونکە دینەکە و زمانەکەی دینەکە تەنیا تایبەتە بە کوردەوە..بە واتای جگە لە کورد، ئێزیدیاتی لە ناو هیچ نەتەوەیەکی دی نییە ! !

ئەم بەشە قسە لە سەر چەمکی ئێزدیاتی و شەیتانپەرستی دەکات هەروەها بە شێوەیەکی سەرەکی جەخت لە سەر چەمکی ئایینی نەتەوەیی و لە سەر چەمکی زمانی ئایینی ئێزدیەکان دەدوێت.

www.dengekan.com

پوختەیەك دەربارەی ڕەسەنی ئێزیدیاتی

ئێزیدیاتی کۆمەڵەیەکی ئەنتۆ ئایینیین. دەربارەی ماهیەتی ئێزدیاتی سێ رای دژ بەیەك هەن. لە نەزەری هەندێ توێژەرو نوسەر ئێزیدیاتی دینێکی کۆنی کوردە، باسیل نیکیتینو تۆمابواو کرێبنبۆرکو ماکدۆیل باوەڕیان وایە کە ئێزیدیاتی تێکەلەیەکە لە ئایینە کۆنەکانی کوردو فارس وەك زەردەشتیەتو مانی و میسرائیەتو وەسەنیەت . ئەگەر ئەمانە مێژووی ئێزدیایتی ئاوا دێرین دەکەن، بەڵام نالێن ئێزیدیاتی دینێکی ئاسمانییو خاوەن پێغەمبەرو کتێبی پیرۆزە ! ! بە واتای ئێزدیاتی زادەی هزر و بیرکردنەوەی مرۆڤی کوردی کۆنە . لەلای هەندێ توێژەری تر، بەتایبەتی مێژوونووسە موسلمانەکان، ئەوا مێژووی ئێزیدیاتی هاوکاتە دەگەڵ سەرهەڵدانی شێخ عادی کوری موسافیر (1073ـ 1162) . عەبدولکەریمی سەمعانی(لەساڵی 1167 مردووە) یەکەم نووسەری عەرەبە کە لەبارەی ئێزیدیەکان کتێبی نووسی بێ، بەر لە کتێبەکەی (سەمعانی) هیچ سەرچاوەیەکی دی ناوی ئێزیدیاتی ناهێنن. د.ڕەشاد میران لەرێگای ژێدەرێکی مەسحییەوە دەیەوێ مێژووی ئێزیدیاتی وەپێش سەرهەڵدانی شێخ عادێی موسافیر بێخێ:و دەنوسێ: " دەتوانین هەندێ زانیاری دەربارەی رابردووی ئێزیدیان، هی ماوەی پێش سەدەی دوازدە، لە سەرچاوەکانی مەسیحیەوە هەڵێنجین. قەشە گریگۆری ماکسترۆس(ساڵی 1058 مردووە) لە وەڵامی نامەیەکی قەشەی سریاندا نووسیوویەتی: " خەڵکی واهەن ڕۆژ دەپەرستن، باوەڕیان بە زەردەشتی فارسی هەیەو بەناوی"

شمسیه" ناسراون...." د. ڕەشاد دەنووسێ: " ئەم "شمسیه" ڕۆژپەرستانە لەوە دەچێ ئێزدی بن، چونکە ئێزیدیش ڕێزی هەتاو دەگرنو تەقدیسی دەکەن: " بەر لە (د. ڕەشاد) تۆفیق وەهبیش ئەو باوەڕەی هەبووە، بەلام ئەم گریمانە بێ بنەچەو بێ شەنگستی زانستییە، چونکە زۆر لەگەلانی کۆن بێ ئەوەی ئێزیدی بن نەك هەر ڕێزی ڕۆژیان دەگرت، بەڵکو دەیانپەرست وەك گەلی ڕەسەنی (ئیبراهیم خەلیل)، هەروەها گەلی بەلقیسی سەبا، لەم پێودانگەوە دەتوانین بڵێین، لە ڕەسەندا ئێزیدیاتی وەك ئێزیدیاتی خواپەرستن هیچ پەیوەندیەکی نەتەوەیی و ڕەسەنییان بە زەردەشتو مانەوەی و میسرانیەت نییە، بەڵکو وەك ماکدۆیلو کرێینبۆرك دەنووسن : ئیزدی گروپێکی هەڵگەراوەن لە ئیسلام. شێخ عادی کوردبێ یان عەرەب وەك سەرچاوەکان جەخت دەکەن سۆفیەکی خاوەن تەریقەت بووە، مەبەستی بووە تەریقەتی عەدەویە لە ناو چیاینشینەکان دوورە دەسەڵاتی عەباسی بڵاوبکاتەوە، هەندێ دەڵێن موسافیر خۆی هەڵگەڕاوەتەوە و هەندێکیتر دەڵێن خودی ئێزیدیەکان لەپاشی مردنی ئەو پلەی "خوا"یەتیان پێداوە، ئەمانە تەواو روون نیین،هەر وەها ڕای تر هەیە دەڵێ دوو شێخ عادی هەن یەکی کورد و یەکی عەرەب ! !

بە هەر دوو شێوە هەر شیمانی ئەوە دەکرێ کە ئێزدی خەریکی شێوازێکی جودا بوونە لە دەوروبەری خۆیان جا لە لایەك تەنها بۆ ئەوەی تەواو لە دەسەڵاتی ئیسلامو جیهانی ئیسلامی جودا بن، ئەوا لەگەڵی لالش پەرستگەیەکیان دامەزرندووە، بۆ مژۆلی پەرستن بن! بەڵام ئەو بیرکردنەوەیە کاریگەری ئایینە کۆنەکانی پێوە دیارە،بەڵام درێژەپێدەری هیچیان نییە،چونکە هەژمونی ئیسلام بە سەر شێوازی پەرستن و شوێنە پیرۆزەکانیان و دەقی نوسراوەکانیانەوە دیارە: گۆڕی شێخ عادی لە لالیش قیبلەی ئێزدیانە،

لەلالش چیای عەرەفات هەیە، لەوێ مەسەلەی جێی ئاوی کەوسەر، کانی سپی کە ئاوی زمزمی تێدایەو بەردی ڕەش هەیە.

ئێزیدییەکان لە دوو جەژندا گەر بیانەوێ تەدارەکی حەج لەلالش ئەنجامدەدەن، لە جەژنی قوربباندا ڕۆژانی 7، 8 ی مانگی ذي الحجة، سەردانی گۆڕی شێخ عادی دەکەن، لەڕۆژی نۆیەمدا خەڵکەکە بە سەر چیای عەرەفات دەکەونو لەوێ لە شێخ عادی دەپاڕێنەوە کە لە گوناهەکانیان خۆش بێ" ئەمەش لەخۆرا نیە، چونکە لە نەزەری هەندێ ئێزیدی ڕۆحی مەلەکی تاوس لە شێخ عادی ڕەنگی داوەتەوەو لە مەسحەفی ڕەشدا" مەلەك تاوس" یەکێك لەحەوت فریشتەکانی خواوەندەکانە،کەچی لە جیلۆەدا خوا خۆیەتی.لە لایەکیتر،د.ماکسیمیلیان بیتنەر،هەبوونی مەلەك تاوس و دۆگماکانی دەکاتە بەڵگە لە سەر ئەوەی هەم بە "یەزیدی" و هەم بە "شەیتان پەرستیان " ناو ببات.

هەرچی رای سێیەمە، ئەوا ڕای خودی توێژەرە ئێزیدیەکانە، ئەوانە باوەڕیان وایە کە ئێزیدیاتی دینێکی خوداپەرستیو باوەڕی بە یەکتاپەرستی هەیەو مەسحەفی ڕەشو جیلوە، کە زۆربەی توێژەرەان بەدوو کتێبی پیرۆزی ئێزدیانی دادەنێن، کتێبی پیرۆز نینو جێی متمانە نین لەبارەی باوەڕی ئێزدیایتەوە.

ئێزیدی و یەزیدی
لەرووی رۆنانی وشەی کوردییەوە

گرنگە لە ڕووی ڕۆنانی وشە و پەیڤی نوێ لە زمانەوە سوود لە هەموو زار و بنزارەکانی زمانی کوردی وەربگرین.زاری یان بنزاری ئێزدیاتی یەکێ لەو بنزارانەیە.

وەك وتمان،ئێزدیاتی کۆمەڵەیەکی ئەتنیکی ـ ئایینیە بە یەزیدیو ئێزیدی ناویان لە ژێدەرەکانەوە دێت، بە گوێرەی هەندێ ڕا ئێزیدی گروپەکی یەزدانین نەك هەر تەنها باوەڕ بەخودا دەهێنن، بەڵکو باوەڕیان بە پێغەمبەرایەتی پێغەمبەری ئیسلامیش هەیە، لە قەولێ " پەدشای من" کەلە ژمارە (8) ڕۆژی 29/ 7/1997 گۆڤاری لالش بڵاوبۆتەوە لە چەند شوێن ئاوا پەسنی خودا دەکەن:

پە دشێ من پەدشە

چێکەرێ چیاو دەشتە

نە ققاشێ هەموو نەقشە

پەدشێ من رب الصمدە

رەبێ موسیو عیسیو محمدە

هەموو ژێر بر سجودە

لە قەولی" **فروارا پێغەمبەر محمد**"، ئاوا لەکۆچی دوایی پێغەمبەری ئیسلام دەدوێن:

ڕۆژەکێ ژ ڕۆژانە

نەبی دبێژ تە مێرانە

علیو عمرو ئەبابکرو عوسمانە

ئیرۆ لمن یا گرانە

لەو پێودانگەوە، ئەوە دەکرێ کە ئێزدیدیەکان گروپێکی خودا پەرست بووبن وەك هەر تایەفەیەکی تر، لەهەندێ شت لەگەڵ موسڵمانان کۆك نەبن، شاکر فەتاح لە توێژینەوەکەی خۆیدا دەنووسێ کە هەردوو وشەی ئێزیدیو یەزیدی هەر بەواتای"یەزدان پەرست" دێن، هەرچی ئەنەس دۆسکییە دەنووسێ: بانگەشەی ئەوەی کردووە کە وشەی " یەزیدی" وشەیەکی کوردییەو لە (یەزدان) یاخود (ئێزد) هاتبێ، هیچ بنەمایەکی زمانەوانی نییە، چونکە هەکاریەکان و تەواوی بەهدینیەکان هەر وشەیەك بە(ی) دەست پێبکات دەیگۆڕن بۆ هەمزە. هەر لەسەر ئەو بنەما زمانەوانیە یەزدی کراوەتە ئێزیدی.

لەلایەکی تر، لەبەرئەوەی (یەزید) ی کوڕی (معاویە) وەك کارێزمایەك ئامادەگیەکی بەرفراوانی هەیە لە دەقە ئایینیەکانی ئێزیدیدا، بۆیە دوور نییە(ی)ـ خاوەنێتی بۆ ناوی(یەزید) زێدەکرابێت لەلایەن شیعە نەیارەکانی ئێزیدیەکان بە " یەزیدی" ناو زەدکرابن، خودی ئێزیدیەکان لەسەر بنەمای کەلتوریو مێژوویی‌و فۆبیای دژە ئێزیدی لەهەر سەردەمەو یەکێ لەو دوو زاراوەیان پەسەند کردبێت.

کتێبە پیرۆزەکانی ئێزیدییەکان

لە کەلتوری ئێزیدیاندا ئاماژە بەسێ کتێبو چەند دەقێکی ئایینی دەکرێ، هەریەك لەم دەقانە زۆر مشتو مڕ هەڵدەگرن، چونکە ئەم دەقانە ئەمڕۆ لە بەردەستن لە نەزەری هەندێ توێژەری ئێزیدی یان غەیرە ئێزیدی ژێدەری سەرەکین بۆ شرۆڤەکردنی باوەڕی ئیزیدیەکان، لە تێروانینی هەندێ توێژەری دی بەتایبەتی ئێزیدیەکان ئەو کتێبانە جێگەی متمانەنین، ئەوە زیاتر باوەڕی ئەو توێژەرانەیە کە باوەڕیان بە یەکتاپەرستی ئێزیدیاتی هەیە.لە هەمووی سەیرتر ئەوە، کە هەموو ئێزدیەکان کرمانجیین، بەڵام جیلوە و مەسحەفا ڕەش، کە دوو کتێبی پیرۆزی ئێزدیین، بە سۆرانی یەکی شرن !!!!

وا بە چاك دەزانین کورتە پێناسەیەکی ئەم دەقانە بکەین، لەپاشان لەرۆڵی ئەم دەقانە بکولێینەوە ئاخۆ تا چ رادەیەك گرنگیان هەیە لە بارەی زمانناسییەوە.

یەکەم
جیلوەو مەسحەی ڕەش

هەرچەندە ئەم دوو کتێبە" لەیەك جودان، بەلام لەبەر ئەوەی زۆبەی توێژەران بەیەکەوە ناویان هێناون، ئێمەش بەیەکەوەیان دادەنێنن. لە توێژەرە کوردەکان وەك شاکر فەتاحو د. ڕەشاد میرانو د. جەمال نەبەزو هەژار موکریانی باوەڕیان وایە کە ئێزیدی دوو کتێبی پیرۆزیان هەیە ئەویش جلیوەو مەسحەفی ڕەشن. د. ڕەشاد لە ڕەوشی ئایینیو نەتەوەیی دەنووسێ: " ئێزیدیەکان دوو کتێبی پیرۆزیان هەیە (جیلوەو مەسحەفی ڕەش)، ئەوەش ڕاستیەکە ئێزیدیەکان خۆیان سەرجەم لێکۆلەرەوان دانی پێدادەنێن، نووسەری سۆڤیەتی (گ. ئا. شپاژینکوف)ی لێ دەرچێ کە لە خۆوە بەبێ بەڵگە کتێبێکی تریشی بۆ زێدەکردوون بەناوی" مەسحەفا ئافەرین" د. جەمال نەبەز دەنووسێ، کە ئێزیدیەکان دوو کتبێی پیرۆزیان بەزمانی کوردی هەیە ئەویش مەسحەفا ڕەشو جەلوە (سروش)ن، هەروەها هەندێ ئایەتی پیرۆزیان هەیە کە پێ یان دەوترێ " ئەقوال"، ئەوەش بەزمانی کوردین، ئەوان ژێدەری بە بەهان بۆ تێگەیشتن لەهەقیقەتی ئەم دینە، هەژار موکریانی لە چێشتی مجێور دەنوسێ: " یەزیدی خۆیان دەڵێن دوو کتێبی عاسمانیان هەیە کەیەکیان " مەسحەفا ڕەش" ئەوی تر " جلوە"یە.

دەبێ کێ ئەم کتێبانەی نووسی بێ؟ کتێبی ئاسمانین یان دەستکردی مرۆڤن؟باسی چی دەکەن؟ بە چەند زمانێ نووسراون؟ لەگەڵ یەك کۆکن یان هەڤدژن؟ دەگەڵ باوەڕی ئێستای ئێزیدیاتی کۆکن یان ناکۆکن؟ ئەمانە کۆمەڵی پرسیارن پێویستیان بە وەڵام هەیە، عزەدین باقەسرێ ی سەرنووسەری لالش

بەرپرسی یەکەمی بنگەهی لالش لەسەر پرسیاری یەکەم دەنووسێ: لەبارەی نووسەرانی جیلوەو مەسحەفا ڕەش رای جیاواز هەن، هەندێ دەڵێن شێخ حەسەن هەردووکی نووسیوە، هەندێکی تر دەڵێن شێخ ئادی(عودەی مسافیر) هەردووکی نووسیوە، هەندێکی تر دەڵێن شێخ حەسەن جیلوەی نووسیوەو شێخ ئادی مەسحەفی ڕەشی نووسیووە، ئەو جیا رایانە لە ئاکامی بەردەست نەبوونی دەقی ڕەسەنی جیلوەو مەسحەفی ڕەش سەریان هەڵداوە. E.S. Drower لە کتێبی تاووس مەلیك بەبێ ناوهێنانی نووسەرانی جیلوەو مەسحەفا ڕەش مێژووی نووسینیان ئاوا دادەنێ: جیلوە 1161، مەسحەفا ڕەش 1342 لەم روانگەیەوە بەهیچ جۆرێ نابێ شێخ ئادیو شێخ حەسەن مەسحەفا ڕەشیان نووسی بێ، چونکە لەم مێژووەدا کەسیان لەژیاندا نەمابوون، هەروەها بە گوێرەی هەندێ ژێدەر شێخ ئادی لە ساڵی 1160 مردووە، کەواتە نابێ " جیلوە"شی نووسی بێ، ئەو ژێدەرانەی لە بەردەستم دان تەنیا دوویان ئاماژە بەوە دەکەن کە جیلوەو مەسحەفا ڕەش کتێبی ئاسمانی بن، هەژار لەزاری ئێزیدیەکان دەنووسێ: یەزیدی دەلێن دوو کتێبی عاسمانیمان هەیە" هەروەها لە مژدەها ڕۆژ کە بە قسەی ئەنوەر مایی ئەم کتێبە لە نووسینی شێخ حەسەن داسنییە وا هاتووە خوای گەورە پاش ئەوەی " دە پێ هەیێو نەبێ ـ اللواح المحفوظ" دروست کرد پفی پێداکردو ناوی" جیلوە"ی هەڵبژارد بۆ ئومەتی ئێزدی". زۆربەی توێژەران جیلوەو مسحەفی ڕەش بە کتێبی مرۆڤکردە دادەنێن،هەندێ توێژەری ئێزیدی بوێرانە دەنووسن جیلوەو مەسحەفی ڕەش لە ئاستی ئەوەدانین کە کتێبی دینی بن، چونکە یەکەمیان تەنیا سێ لاپەڕەی قەبارە مامناوەندیەو ئەوی تر تەنیا حەفت لاپەڕەیە.

هەژار لە بارەی زمانی جیلوەو مەسحەفی رەشە وا دەنوسێ: " دەڵێن مەسحەفا ڕەش کرمانجیە، بەلام جیلوە کەی من دیومە بە عارەبییە" د. سامی سەعیدو ئەفستاس دەنووسن کتێبەکانی ئێزیدیان بەزمانی کوردی بوونە، بەگوێرەی

مژدەها ڕۆژیش دەبێ جیلوە بەکوردی بووبێ، چونکە بۆ نەتەوەی کوردی هاتووە، شاکر فەتاحیش دەقی جیلوەو مەسحەفی ڕەشی بەکوردی بڵاوکردۆتەوە.لە نەزەری قەناتی کوردۆش دەبێ نووسەری جیلوەو مەسحەفی ڕەش کورد بووبێ، بەڵام قەناتی کوردۆ و عیزەدین باقەسرێ هەردوو دان بەوەدا دەنێن کە هەردووك بە دیالیکتی ناوەڕاستـ سۆرانی نووسراون نەك کرمانجی کە دیالێکتی ئێزیدیانە، دەقەکەی کەرملی کە لە دیباچەیەكو پێنج بەش پێکدێ، بە کوردیەکی شێوازی سۆرانی نووسراوە، هەروەها ئەودەقەی بە ئەلف بێی ئێزیدیش هەیە کەس تێی ناگات!و د.بیتنەر دەنووسێ: من لەو باوەرەدام کە یەکەمجار، لە سەرەتادا،دوو تێکستەکە بە پیتی فارسی–عەرەبی نووسراون ئنجا بەو پیتە تایبەتییە ئێزدییە نووسراونەتەوە ! !

چەند نموونەیەك لە زمانی جیلوە کە کەرملی بڵاوی کردۆتەوە:ـ

دیباجە

1ـ اوی لەپێش همو خلق بووە ملك طاووسە

لەبەشی یەکەم

دروستو نادروست دیارە امانە تاقی کراوەتەوە

لەبەشی دووەم

کسیش دخلی نیە بسروە

رنجو نخۆش دینم بسر اوانی

کە رقەبری لکل من دکن.

بەشێ پێنجەم

زاتو صورتم ماقول بکرن چونکی اوانی لە فکرتان چوتوە لە أیینی من بیادتان دینی.

کتێبی جیلوە برایوە.

ئەمەو لە نەزەری توێژەری تر جیلوە و مەسحەفا ڕەش بەزمانی غەیرە کوردی نوسراون: عەباس عەزاوی دەنووسێ: " جیلوە بەدیالێکتی عەرەبی عێراقی نووسراوە"، نوری بەگی والی موسلیش دەنووسێ: ئەوەی جیلوەی داناوە ڕەبەنێکی نەستوری بووەو لە دێر ئالقوش هەڵاتوەو بەرواڵەت موسڵمان بووە، لەپاشان هەڵگەڕاوەتەوە بۆتە ئێزیدی". بێ گومان ئەگەر جیلوەو مەسحەفی ڕەش بەکوردی سۆرانی نووسرابن، یاخود بە عەرەبی عێراقی یاخود بە سریانی، ئەوە هیچ مشتو مڕێك دەرفەتی نابێ لەسەر ئەوەی کەئەگەر جیلوەو مەسحەفا ڕەش هەبووبن، ئەوا غەیرە یەزیدی نووسیویانن، چونکە ئێزیدی نە سۆرانی دەزانن‌و نەعەرەبی‌و سریانی.

د. رشاد میران ئاوا باسی ناوەڕۆکی جیلوەو مەسحەفا ڕەش دەکات"جیلوە ئامۆژگاریەکانی خوای بۆ یەزیدیان‌و حەڵاڵو حەرامو سزاو پاداشتنی بۆ دیاری کردوون، هەروەها هێزو توانای خالیق‌و سیفاتەکانی نیشانداون، کەچی مەسحەفا ڕەش باسی خەلقی دنیاو نەژادو ڕەچەڵەکی ئێزدیان دەکات"

هەژاریش دەنووسێ " مەسحەفا ڕەش لای بابەشێخە، ئەگەر لە سندوق بێتە دەر تاعون هەمووکەس قڕ دەکا، جیلوەم دیوە، چەند حیکایەتێکی کەراماتی شێخ هادی یە کە لەزۆر کتێبی باسی مەشایخان دا خوێندومنەوە " مەعسوم مایی لە پێشەکی کتێبی مژدەها ڕۆژ دەنووسێ من باوەڕم وایە هەرگیز کتێبێك نیە بەناوی " مەسحەفا ڕەش" بەلام ئەوەی هەیە" مژدەها ڕۆژە".

ئەگەر جیلوەو مەسحەفا ڕەش وەك جەلیلی جەلیل بۆی دەچێ هێندە بیرۆزو بە بەهابن لەرووی باوەڕی ئێزدیایەتی یەوە، ئەوا دەبێ لەگەڵ یەکدا تەبابن نەك یەك یەکێکی تری ڕەتبکاتەوە یان بەدرۆبخاتەوە، د. ڕەشاد میران لەبارەی چاپە جیاجیاکان جیلوەو مەسحەفا ڕەش بەزمانی جیا جیا بۆ نووسینی کتێبەکەی ئاوا باسیان دەکات:

"دەقی کودری بەزمانی کوردی لەلایەن شاکر فەتاحەوە، دوو دەقی بەزمانی عەرەبی هی سەعید دێوەچیو سامی سەعید ئەحمەد، دوانیش بە زمانی رووسی لەلایەن ئا.ئا. سمینۆقو ئۆ. ڤیلۆچتمشکیەوە...هەموو ئەم دەقانە وەك یەك نینو جیاوازی و ناکۆکیان لە نێواندا هەیە"

مەعسوم مایی، کەلە ئەرشیفی باوکیدا دوو دەقی جیلوەو مەسحەفی ڕەشی لایە، ئەم دوو دەقە بە زمانێکی عەرەبی شڕ لە کوردییەوە وەرگیراون...هەروەها مایی دەڵێ پێناچی ئەم دوو دەقە بە ئەمانەتەوە وەرگێڕداربنو ئەوەی بەدڵی وەرگێڕ نەبێ لادراوە، لەهەندێ شوێنیش هەندێ شت زیاد کراوە کە دیارە هی وەرگێڕەکانە، نەك دەقەکان خۆیان". مەلەك تاووس لە میسۆلۆژیای ئێزیدیاتیدا کڕۆکی ئایینەکە پێکدێنێ. لەدیدی جەمال نەبەز مەلەك تاووس یەکێ لە حەوت فریشتەکەیە، هەروەها ئەو فریشتەیە کەخوای گەورە ناردوویەتی خوارەوەو یەکەم گیانلەبەرە کە خوا خەلقی کردووبێ..... تاووسیش ئەو باڵندە ناسراوە نییە، بەڵکو واتای پەروەردگار دەدا".

لەجیلوەدا مەلەك تاووس فریشتە نییە، بەڵکو خۆی خوایەو هەمیشە هەر هەبووە، بەڵام لە مەسحەفا ڕەشدا مەلەك تاووس بەفەرمانی خوا هەتاوی خەلق کردووەو خۆی بووە بەخواوەندی هەتاو"

ئەم دوو دەقە نەك هەر هەڤدژن لەگەڵ یەك، بەڵکو لەگەڵ باوەڕی ئێزیدیاتیش تێك ناکەنەوە، عیزەددین باقەسرێ، خدرێ سلێمانوخەلیل جندی، کە هەرسێکیان توێژەری ئێزدین باوەڕیان وایە کە ئەم دوو دەقە دەقی متمانە پێکراو نین، چونکە دەقەکان جیاوازیان لەنێودا هەیە، هەروەها بەهیچ جۆرێ دەگەڵ قەولی ئێزدیان تێك ناکەنەوە، ئەحمەد تەیمور پاشاش دەنوسێ :" گومانی تێدا نییە کە ئەم جیلوەو مەسحەفا ڕەشە ئەوە نین کە شێخ حەسەن نووسیویەتی ئەو مرۆڤە زۆر عاقلە نابێ ناکرێ شتی ئاوا خراپ بنووسێ".

دووەم
مژدەهـــا ڕۆژ

ئەنوەر مایی لە" الاکراد فی بهدینان" دا دەنووسێ کە کتێبی "مژدەها ڕۆژ" شێخ حەسەنی داسنی لە ساڵی 1246 مردووە) نووسیوویەتی، ئەم کتێبە لە(42) بەش پێکدێ، 18 بەشی یەکەمی بەشێوەی پەخشان نووسراوە(25) بەشەکەی تر بەزمانی شیعری سرود دارێژراوە. بەقسەی ئەنوەر مایی ئەم کتێبە بە زمانی کوردی کرمانجی هەکاری نووسراوە. ئەم کتێبە لەزۆر رووەوە لە جیلوەو مەسحەفا ڕەش جودایە، ئەم کتێبە، بێجگە لەوەی باس لە یەکتاپەرستی دەکا، ئەوا کۆمەڵێ بابەتی تری لەخۆوە گرتووە، وەك ئافراندنی بوونەوەر، دەپێ هەبێو نەیێ، فریشتەو ئەرکەکانیان....هەروەها لەم کتێبەدا ناوی چەند پێغەمبەرێك هاتووە وەك ئادەم، نووح، ئیبراهیم، موساو ئەیوبو یوسفو زەردەشت، هەروەها ناوی چەند کەسانێکی گرنگ لە مێژوودا هاتووە، وەك کۆرش، ئەسکەندەر، لوقمانی حەکیم، حەمۆرابی، وێرای ئەمانە کتێبەکە زیاتر جەخت لەسەر بیرو باوەڕو سرووتە ئایینیەکانی ئێزدیاتی دەکات.

چەند سەرنجێك لەبارەی مژدەها ڕۆژ

دەقە کوردیەکەی مژدەها ڕۆژ هەر تەنیا ئەنوەر مایی بنیویەتیو کردویەتی بە عەرەبی، ئەمەو هەتا مەعسوم مایی کوڕی ئەنوەر مایی کە پێشەکی بۆ

(مژدەها ڕۆژ) نووسیوە دەقە کوردیەکی نەبینیووەو سەعید دێوەچیو عیزەددین باقەسرێو سەعید سلۆ ...هتد زانیاریەکانیان هەر لەوسەرچاوەیەوە وەرگرتووە، ئەمەو ئەوە نەبێ عیزەددین باقەسرێ دەنووسێ کە مژدەهای ڕۆژ" 43" لاپەڕەیە، بەڵام دەقەی مەعسوم مایی بەعەرەبی بڵاو کردۆتەوە 142 لاپەڕەی قەبارە مامناوندیە، مەعسوم مایی لە پێشەکی مژدەهای ڕۆژدا دەنووسێ مەسحەفا ڕەشە بوونی نیە، ئەوەی هەیە مژدەهای ڕۆژە، مەسحەفا ڕەش واتای ئەوە نیە کتێبەکە ڕەشە، لە نەزەری سەعید دێوەچی پەرتووکی مژدەها ڕۆژ هەر پەرتووکی جیلوەیە، سەعید سلۆشی دەنووسێ: " مەسحەفا ڕەش، مەسحەفا ڕۆژو مژدەها ڕۆژ لە بونیاد یەکن، ئەوە نەبێ جیلوە دەربارەی سۆفیگەریە، من باوەڕ ناکەم هەرسێ جیلوەو مەسحەفا ڕەشو مژدەها ڕۆژ یەك بن، چونکە یەك مژدەها ڕۆژ لەرووی باوەڕییەوە زۆر جودایە لەگەڵ جیلوەو مەسحەفا ڕەش، هەروەها جیلوەو مەسحەفا ڕەش بە هەردووکیان تەنیا دە لاپەرەن، ئەمەو مژدەها ڕۆژ زۆر تەعبیر لە ئێزیدیاتی دەکا، لە نەزەری من، ئێزدیاتی باوەڕێکی ئەنتۆدینییە، بەواتای دینو نەتەوەیە ئەمەش لە جولەکایەتی نزیکە، لەدەقی مژدەها ڕۆژ ئەم دیاردەیە بەرچاو دەکەوێ چەند لە بیرۆزکردنی لالشو دەوربەری و گەڕاندنەوەی موسا پێغەمبەر.لەوێ موسا پاش ئەوەی قیبتی دەکوژێ رادەکا و دێتە لالشو لەوێ زەردەشت دەبینێ، لەوێ زەردەشت پێغەمبەر فەرمانی بەسەردەکا کە حەفتا ڕۆژ لە سەر یەك بەڕۆژووبێ، زەردەشت لێی خۆش دەبێو خوای گەورەش لێی خۆش دەبێو تۆبەی لێ قەبوڵ دەکا" لە مێژوو، لەقورئاندا پێچەوانەی ئەمە هەیە، لەمێژوودا ئاماژە بەوە نەکراوە زەردەشتو موسا پێغەمبەر یەکتریان بینیبێ، زەردەشتو موسا پێغەمبەر لە لالش بووبن، لە قورئانیشدا ئاماژە بەوەکراوە کە موسا پێغەمبەر کەسێك دەکوژێو رادەکا، بەڵام لە سەرچاوەکان باس لەوە

دەکرێ کە ئەو دەچێتە لای " شوعەیب" پێغەمبەر، شوینی شوعەیب پێغەمبەریش زۆر دوورە لەلالش.

ئێزیدییەکانیش لەسەر چەند بنەمایەك باوەڕیان بە مژدەها ڕۆژ نیە، لەوانە:

1ـ مژدەها ڕۆژ هەر بوونی نیە، ئەنوەر مایی لەبەر ئەوەی ماوەیەك لەگەڵ ئێزیدیان ژیاوە ئەو هاوسۆزیە پاڵی پێوە ناوە شتێ بەناوی " مژدەهای ڕۆژ" بنوسێ.

2ـ عیزەدین باقەسرێ وەك باوەڕی بە جیلوەو مەسحەفا ڕەش نیە، ئەوهاش باوەڕی بە موژدەهای ڕۆژ نیەو ناکرێ وەك دەقێکی دینی لەبارەی باوەڕی ئێزیدیاتی ئاماژەی پێ بکرێ ئەمەو ئەم کتێبە هەڤدژی لەگەڵ دەقە ئایینیەکانی ئێزدیاتی هەیە.

3ـ لە مژدەها ڕۆژ ناوی هەندێ کەسایەتی هاتووە کەلە مێژووی ئێزیدیاتی بوونیان نیە.

4ـ شێخ حەسەنی داسنی نووسەری مژدەها ڕۆژ لە ساڵی 1246 مردووە، کەچی لەمژدەها ڕۆژ هەندێ وشە هەن لە زەمەنی عوسمانیەکاندا هاتۆنەتە ناو زمانی کوردی وەك وشەی" فرمان"، ئەم وشەش لەدیدی ئێزیدیاتی بە هێمای قڕکردنو ماڵوێرانی دێ.

5ـ سرودەکانی مژدەها ڕۆژ،کە (دە) بەشی دواوەی کتێبەکە پێکدەهێنن، لە قەولی ئێزیدیان نوێترن، هەروەها لە هەڵبەستەکانی کلاسیکی کوردیش نوێ ترن.

لە دیدی د. ڕەشاد مەسحەفا ڕەش، هەروەها رەنگە جیلوەش لە سەدەی نۆزدەهەم نووسرابن، بە باوەڕی من ئەگەر مژدەها ڕۆژ لە سەدەی بیستەم نە نووسرابێ، ئەوە لەوانەیە لە سەدە نۆزدەهەم نووسرابێ.چونکە زمانەکە و ناوەڕۆکەکەی ئەوە دووپاتدەکەنەوە!

سێیەم
تێکستە ئایینییەکان

تێکستە ئایینیەکانی ئێزیدیان بریتین لە دوعاو قەولو بەیتو قەسیدە، ئەم بەشە لە کەلتوری ئایینی ئێزیدیەکاندا رێ پێ نەدراوە غەیرە ئێزیدی هەتا کوردیش بێ، بەڵام ئێزیدی نەبێ، شتی لە بارەوە بزانێ، لە نەزەری خۆیان ئەمە کرۆك و شەنگەستو بنەمای ئێزیدیاتی پێکدێنێ، لە بارەی دوعاوە — پەروەستە، خدرێ سلێمانو خەلیلی جندی باوەڕیان وایە کە ئەوانە خاوەن ناسنامەیەکی ئەدەبی دیاریکراو یان سەر بە ژانرایێکی ئەدەبی ورد وەك هۆزان یان پەخشان نین، چونکە هەردوو رەگەز لەخۆ دەگرن و لە پەخشانە شیعر دەچن، لە ڕووی ناوەڕۆکەشەوە، جەلادەت بەدرخان دەنوسێ کە دوعا بریتییە لە نوێژی بەیانی، نوێژی ڕۆژهەلات، نوێژی مردیان، پاشنوێژ.

جەلادەت، بەشێك لە دوعای ڕۆژهەلاتنێ ی لە کتێبەکەیدا وا بلاوکردۆتەوە:

یا رەبی تۆ هەیی ئەز نیم

تو رەحمی ئەز گونەهم

تو خودان حەقی ئەز بەندەم

تەنە جووناتۆبێ چەندی

تەنا بەژنا تۆبێ بلندی

www.dengekan.com

.....

یا ڕەببی توو نەمینا مەدکەی دبێژی

یا ڕەببی توو وەلیێ فەرزا نقێژی

د. محەمەد بەکر لە بارەی کێشی ئەم دوعایەوە، شرۆڤە کردنێکی ئەنجامداوە و دەرکەوتووە کە دێرەکانی ئەم دوعایە پابەند نین بە کێشێکی دیاریکراو، چونکە ژمارەی بڕگەکان لە دێرەکان یەکسان نین، لە نەزەری د.محەمەد، ئەم دوعایە پەخشانێکی ریتمیە Prose Rhythm . ئەمەو لە رووی ناوەڕۆکەوە لە دوعایەکی کلاسیکی شاعیرانی کورد دەچیێ، چونکە زۆر وشەی" قورئانی ـ عەرەبی" لەخۆ دەگرێ ئەمەش رێی تێ دەچێ کە ئەمە لەژێر کاریگەری دوعایەکانی موسڵمانانی کورد دارێژرابێ.

لە قەوڵو بەیتەکانی ئێزیدیاندا، ***مەمەلایەنی ئایینی*** وە بەرچاو دەکەوێ، بەواتای وێرای نوێژو دوعاو کردەوەی چاکە ئەوا ئاماژە بە هەندێ ڕەوشی ئاکاری کۆمەڵایەتی دەکرێ، ئەم قەولەی خوارەوە، کە دەگوترێ لەسەردەمی شێخ فەخری ئادیایی چەرخی دوازدە نوسراوە، ئەم قەولەش ژانرێکی ئەدەبی دیاریکراوی نیە زیاتر لە هۆنینەوە دەچێ، لەمەشدا زۆر وشەی عەرەبی هەیە ئەمەش ئەو رایە ڕەتدەکاتەوە کە ڕەگو ریشاڵی ئێزیدیاتی دەگەڕێتەوە چاخەکانی بەر لە زایین. ئەم قەوڵە زۆر درێژە شێوەی داڕشتنەکەی بەزۆری لەسەر شێوەی سێ نێوە دێری هاوسەروایی دارێژراوەو لە هەندێ شوێنیش بەتایبەتی لە دەسپێکدا بە شێوەی چوار نیوە دێری هاوسەروایی دارێژراوە.

قەولی شەق سەری:

ژ قەولی شەق سەری

نەسیحەتیت ڤی باب زەری

گا مێڤان هاتو مدری

جایزە ژ پێشڤە ب شکری

وە کازی ژ دەست بگری

نەکو بە چاڤەکی بە کەنی بئێکی بگری

وەکی هەفت مری ژ مال مری

ل سەر مالخوییێ مالا وە فەرزە

گاڤا مێڤان هات ژ دەرڤە

حایزە رابی ژ بەر ڤە

نەکو ئێکی نەخووندی بێت ب سەرتە

ژ شێخ فەخر بگری شیرەتا

ئەدەبو ئیڤین و کەرامەتا

دا ل دنیێ بژین ب سەلامەتا

ئەم قەولەش لەرووی زمانەوە وەك دەقێکی کلاسیکی کوردی وایە، پەیڤی عەرەبی دینی لەخۆ گرتووە، وەك" نەسیحەت، جایز، فەرز، ئێڤین، کەرامەت،..."

هەروەها ئەمەش لە پەخشانێکی ریتمی دەکا، چونکە لە بواری کێشناسیەوە پابەندنییە بە کێشێکی تایبەتەوە. شیخ عەلۆ شێخ خەلەف، دەقی قەولێکی دی بەناوی " سلاڤێت مەلك فەخرەدین" بلاوکردۆتەوە ئەم قەولە لە"36" سێ

نیوه دێری هاوسەرواو دوو نیوه دێری هاوسەرواو کۆپلەیەکی پێنج نیوه دێری سەروا جیاوازو یەك نیوه دێر پێکهاتووه، نموونەیەك لە سێ نیوه دێری هاوسەروا:

ب رێیا خودێ ببن خەبیر

شیرەتا یارو برێت ئافرەتێ مەکەن ژ بیر

دال ئافرەتێ بێژنەوه پیر

نموونەی

دوو نیوه دێری

سدق‌و سەنا سندروك‌و پەربێت زێرینە

غا فلا بەهرتێ نینە

نموونەی پێنج نیوه دێری:

مەلك فەخرە دین گۆ:

دلێ من ناترسە ژ ڤی قەولی

بای هات‌و بر تۆزێ و خزامی

کریارا مەو حازرو گوهدێرا هەبە ل ڤی خەولی

لوێ ڕۆژێ ل وێ مەهدەرێ

دوا نیوه دێر بەم شێوەیە:

ئەم دکێمین و خودێ بی تەمامە

لە گۆڤارەکانی " ئێزیدیاتی" و" لالش" هەندێ قەولو دوعاو بەیتی دی بڵاوکراینەوە، زۆربەیان هەمان دارشتنیان هەیە، ئەوە نەبێ هەندێ ناوو وشەو دەستەواژە لە قەوڵ خوێنێکەوە بۆ قەول خوێنێکی دی جیایە. لە نەزەری هەندێ ئێزیدی ئەم تێکستە ئایینی ینانە ژێدەری سەرەکی باوەڕی ئێزیدیاتی پێکدێنن.

لە نەزەری ئێمە، ئەم دەقانە دەقاو دەق هەڤدژن لەگەڵ جیلوەو مەسحەفا ڕەش لە لایەن باوەڕیو زمانەوە، زمانی جیلوەو مەسحەفا ڕەش لەزمانی دینی ناچێ لەلایەك رستەکان دارشتنیان نارێکەو پەیڤەکانیش ئەگەر هەندێ کوردیش بن، ئەوا زمانی دینی شێوە زاری ئێزیدی نین، بەلام ئەم دەقانە چ لەرووی ناوڕۆکە یان شێوە دارشتنیان لەگەڵ دەقە شێوە شیعریەکانی میژدەها ڕۆژ لەیەك نزیکن.

ئێزیدیاتی و زمانی کوردی

ئەگەرچی جیلوەو مەسحەفا ڕەش بە زمانێکی کوردی پاراو نەنووسراون، هەروەها گومان لەو زمانەش دەکرێ کە سەرەتا پێی بڵاوکرابێتەوە. ئەگەر ئێزیدیەکانیش بانگاشەی ئەمە بکەن کە جیلوە بەکوردی لەلایەن خواوەخەڵاتی ئێزیدیان کراوە، کەس ئەم دەقەی نەبینیوە، ئەم جۆرە قسانە لە ناو "کەلتوری بنەچەی زمانی یەکەم و زمانی خودا و ئادەم" ی زۆربەی گەلان هەیە. هەرچەندە شاکر فەتاح بانگەشەی ئەوەدەکا کە جیلوە کتێبێکی ئاسمانی بێ، بەڵام هەر خۆی دەنووسێ " من لەو باوەڕەدام کە ئەبێ لەسەرەتا نوسراوی (مەسحەفا ڕەش) (جیلوە) بووبێ و(جیلوە)ش، (مەسحەفا ڕەش)، چونکە

ناوڕۆکەکانیان پێچەوانی ناوەکەیانە، دوورنییە هەردووکیان دووبەش بووبن لە نووسراوێکدا" ئەمەو شاکر فەتاح دەقە کوردییەکانی جیلوەو مەسحەفا رشی بەدەست نەکەوتوون، بەڵکو هەردوو دەقکەکەی لە کتێبەکەی سەدیق دەمەلوجی وەرگرتووە.

هەندێ توێژەری ئێزیدی، کە باوەڕ بە جیلوەو مەسحەفا ڕەش ناکەن و لە ژێدەرێکی باوەڕپێکراو بۆ دیراسەکردنی باوەڕی ئێزیدیاتی، لە روانگەیەکی زمانەوانیەوە دەقی مەسحەفا ڕەش رەتدەکەنەوە، چونکە بەشێوازی سۆرانی نووسراوە.

د. جەمال نەبەز سەربردەی هەردوو دەقەکەو دۆزینەوەو بڵاوکردنەوەیان بەکوردیو بەعەرەبیو ئەڵمانی وا باس دەکات:ـ

" زانای زمانەوانی بەناوبانگی نەمساو ئەندامی کوڕی زانستی شاهانە لە ڤیەننا، پرۆفیسۆر ماکسیمیلیان بیتنەر لە ساڵی 1913 دا هەردوو کتێبە پیرۆزەکەی یەزیدیەکانی بەکوردی بە عەرەبیو وەرگێڕانی ئەڵمانییەوە بڵاوکردۆتەوەو لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانییانەی یەکجار قووڵی لەسەر نووسیوون، ئەم تێکستانە گوایە کاتی خۆی کوردێکی زیرەكو وریا کە بەدرۆی خۆی کردووە بە یەزیدی، بە ئەنستانس ماری ئەلکەرمەلی" فرۆتووە.

کەرمەلی ئەم تێکستانەی بۆ یەکەمجار لە گۆڤاری Anthropos بڵاوکردۆتەوەو بەلێدوانیکەوە بەزمانی فەرەنسی، بێتەریش لە گۆڤاری ناوبراودا تێکستەکانی وەرگرتووەو گۆڕیونی بۆ ئەڵمانی وە جارێکی تر بە لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانیەوە بڵاوی کردوونەتەوە."

جەمال نەبەز لە دوو جێدا زۆر پەسەندی زمانی جیلوەو مەسحەفی ڕەش دەکاو دەنووسێ: جیلوەو مەسحەفا ڕەش دووکتێبی پیرۆزن رۆڵی خۆیان هەبووە

لەزمانی کوردیدا...لە جێیەکی تر دەنووسێ: بڵاوکردنەوەی کتێبە پیرۆزەکانی یەزیدیەکان شەست ساڵێك لەمەوبەر (ئەمە ڕای ساڵی 1974) بەزمانێکی کوردی ڕەوانی جوان، خزمەتێکی گەورەیە بە کولتوری نەتەوەی کورد".باوەڕ ناکەم د. نەبەز نە ئەو دوو دەقەی دیت بێت نە لێکدانەوەکەی د. بیتنەر،چونکە بیتنەر ئێزیدی بە "شەیتانپەرست" دادەنێ هەروەها دەربارەی زمانی ئەو دوو دەقەش ڕای ماریێ دەنووسێ:" ئەو زارەی من لێرە بە یەزیدی دادەنێم کە تێکستەکەی پێ نووسراوە، جیاوازە لەو زارە یەزیدییەی کوردەکان پێی دەدوێن.... بیتنەر ئەم رایەی ماری ڕەتدەکاتەوە و دەنووسێ: ئەو زارە ئێزیدییەی ئێمە لەو دوو زارەی سلێمانی و موکری نزیکە.." ئەمەو بیتنەر کۆمەڵێ هەڵەی ڕێنووس و لێکسیکی دیارکردووە. لە دیدی زۆربەی توێژەران زمانی ئەم دوو تێکیستە زمانێکی زۆر شڕە بە جۆرێ هەندێ گومانی ئەوە دەبەن کە نووسەری ئەم دوو تێکستە نە کورد بن نەعەرەب چونکە هەتا عەرەبیەکەشیان زۆر بەربادە. هەر د.بیتنەر لە بارەی زمانی عەرەبی ئەو دوو دەقە دەنووسێ:"ئەو شێوازە عەرەبییانەی لە تێکستەکاندا بەکارهاتوون شێوە و شێوازی کلاسیکی عەرەبی نیین، بەڵکو تێکەڵاو و ئاوێتەی عەرەبی نووسین و عەرەبی قسەکردنن.." سەبارەت بە ئەلفو بێ کەشیان ئەوانە پەیڕەوی ئەلفو یی عەرەبی دەکەن بەهی کوردی.

لێرەدا دەگەینە ئەم راستییەی کەئەوەندەی دەقەکە لە نەزەر ئەورۆپیەکان گرنگ بوو زمانەکە هێندە گرنگ نەبووە، باوەڕی دوو کتێبەکەش کە هەم دەگەڵ یەك هەڤدژن، ئەوا لەگەڵ قورئانی پیرۆزیش ناکۆکە، بۆیە هەر لە بەرای سەدەی نۆزدەهەمەوە بەدەیان نووسین لەسەر هەردوو نووسراوەکە بڵاوکرانەوە، لەوانە:

مستەر ئیف فریس 1839 م ب، بادگەر 1842، ئی. ھ. لایارد 1849، 1853، ھۆگۆ مەکەس 1900، فرایزەر 1911، سۆن 1912، ماکسیمیلیان بیتەر 1913، ویگرام 1914، ھ. ر. درایۆر 1917، ئای، جۆزیف 1919، بی. ھ. سپرنکت 1922. ئەمەو بەدەیانو سەدانی تر لێکۆڵینەوەیان لەسەر ئێزیدیاتی ئەنجامداوە.

لەبەرئەوەی مەبەستی لێکۆڵینەوەکەی ئێمە زیاتر لەبارەی زمانناسییە، لەو پێودانگەوە زمانی ئەم دوو نووسراوە لەو بارەیەوە ھیچ رۆلێکی ئەوتۆیان لەسەر زمانناسی کوردیدا نەبووە، بەڵکو تەنیا بوونی دوو نووسراوەکە نووسەرانی کوردو غەیرە کوردی ھانداوە زیاتر لە ئێزیدیاتی بکۆڵنەوە. بەواتایەکی تر رۆلی جیلوەو مەسحەفا ڕەش لەزمانناسی کوردیدا بەشێوەیەکی ناڕاستەخۆیە رۆڵەکەیان لەوەدایە کە لێرەو لەوێ لە زمانی زیندووی ئێزیدیان بکۆڵدرێتەوە نەك خودی زمانی دوو نووسراوەکە، ھەردوو ھەوڵەکەی ھۆگۆ مەکەسو بیتنەر لەو بارەیەوە شایەنی ئاماژە پێکردنن، ھۆگۆ مەکەس لێکۆڵینەوەیەکی زانستییانەی لەبارەی زمانی کوردییەوە لەبەر رۆشنایی شێوەی کوردی دیاربەکرو شێوەی ئێزیدیەکان ئەنجامداوە.

ئەم بەرھەمەش لەساڵی 1900 لەھاید لبەرگ بڵاوکردۆتەوە، پرۆفیسۆر ماکسیمیلیان بیتنەر لەساڵی 1911 لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی لەبارەی جیلوەو مەسحەفا ڕەش نووسیوە ھەروەھا کورتە شرۆڤەیەکی لە سەر ھەر دوو دەقەکەوە ئەنجام داوە.

ئەوەی جێی سەرنجە ئەوەیە لەگەڵ ئەوەی کەزیاتر مژدەھا ڕۆژ دەگەڵ باوەڕی ئێزیدیاتی دەسازێ، کەچی توێژەران ھەندە گرنگییان پێ نەداوە. ئەگەر چی غەیری ئەنوەر مایی کەس ئەم دەقەی نەبینیوە، ئەویش دەگوترێ ئەم دەقەی کردۆتە عەرەبی، بەڵام بەشی دواوەی کە لەسەر شێوەی پەخشانی ریتمی

دارێژراون، کوردییە، بەشی یەکەم کە بەناوی سرودی ئادەمو حەوایە لەشەش بەش پێکدێ، هەر هەموو لەسەر شێوەی چوارینی هاوسەروا دارێژراون، بەشی دووەم، سرودی روناهی، لەحەوت بەش پێکدێ لەسەر شێوەی چوارینە، بەڵام سەروای نیوەدێری یەکەمو سێ یەمو دووەمو چوارەم هاوسەروان. بەشی سێ یەم، پێنج بەشە لەسەر شێوەی پێنج خشتەکی هاوسەردا دارێژراون بەشی چوارەم لە حەوت بەش پێکدێ، چوارینەیە بەڵام سەروای نیوەدێری یەکەم و دووەمو سێ یەم وەك یەکن کەچی نیوە دێری چوارەم لەهەموو بەشەکاندا هاوسەروان. بەشەکانی تر لەسەر شێوەی تر دارێژراون.

زۆربەی دەقەکان بە کوردییەکی زۆر رەوان نووسراون بەجۆرێ بەهیچ جۆرێ بەراورد ناکرێ لەگەڵ جیلوەو مەسحەفا ڕەش هەتا قەولو بەیتەکان، بە دەگمەن هەتا وشەی قورئانیشی تێدا بەدی دەکرێ، لەوانەیە ئەمەش هۆکارێك بێ هەندێ توێژەری ئێزیدی گومان لە(مایی) بکەن، کە ئەو خۆی ئەو دەقانەی دارێژتبێ. ئەمە لە لایەك، لەلایەکی تر رێی تێ دەچێ ئەم دەقانە دەقی ئێزیدی ڕۆژ بن، چونکە خودی کۆمەڵگای ئێزیدیان کۆمەڵگایەکی داخراوە لەبەر چەند هۆ خۆیان لە غەیری یەزیدی دوورە پەرێز گرتووەو تەنیا گرنگیان بە شێوەزاری خۆیان داوەو ئەم دوورەپەرێزیەش وای کردووە زمانەکەیان پاراوێو وشەی عەرەبیو تورکی و فارسی تێدا کەم بێ. مەسەلەی خوێندەواریش لە ناو ئێزیدیان زەمەنێکی زۆر یاساغ بووە، ئەمەش هەر هۆکارێك بووە لە رووی مۆرفۆلۆژیەوە ئەم شێوە زارە لەگەڵ شێوەزارەکانی دی جیاوازییەکی زۆری هەبێ. هەندێ باوەڕیان وایە، کە ئەم دوورەپەرێزیەوە نەخوێندەواریە جۆرێك بووە لە پەیڕەوکردنی فەرمایشتەکانی جیلوە، چونکە لە جیلوەدا هاتووە، لە نەزەری شاکروف حاڵەتی نەخوێندەواری لەناو ئێزیدیان مەغزایەکی هەڤدژی ئایینی هەبووە وەك دەڵێ: شێخو میری مە کە دەیانگوت خوێندن گوناهە لەو دەمی قوتابخانە نەبوون، خوێندن تەنیا لە مزگەوتان بوو، لەم رووەوە

دەیانگوت خوێندن گوناهە تاکو ئێزیدی لە مزگەوتان نەخوێنن، هۆکارێکی دی زمان پاراوی ئێزیدیان دەگەڕێتەوە بۆ خودی خۆیان، خۆیان و ایان پێ باشە تێکەڵ بە کەس نەبن، هەروەها ئەو ململانێیەی ئێزیدیان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئوسمانی لە هەندێ ماوەدا هەیانبووەو هەروەها کێشەیان دەگەڵ بەدرەدین لوئلوئی حاکمی موسلو ململانێ یان لەگەڵ میرنشنیی بادینانو بابانو سۆران هۆکارێ بوون وای لە ئێزیدیەکان کردووە دوورەپەڕێز بنو زمانی خۆیان بپارێزن لە وشەی غەیرە ئێزیدی، سەبارەت بەو کوردیە رەوانەی لە دەقە کوردیەکانی مژدەها ڕۆژ هاتووە، وا بە پێویست دەزانم لێرەدا هەندیکێ تۆمار بکەم بۆ زیاتریش تەنها کتبێبەکەی مژدەها ڕۆژ هەیە خوێنەر دەتوانێ بۆ زیاتر بیانخوێنێتەوە.

ئیرۆ چارشەمبە سەرێ نیسانە
ژ یەزدانی پاك هاتی فەرمانە
موژدە ژ ئادەمو حەوانە
لالش خەملی کەیفو سەیرانە

سپاهێن سپەهی دام دام
هەردەم ژ بۆ یەزدانی پاك
بێ هەڤریو هەڤر ل شنام
گو هەرندەتێ ڕۆژو مەلاك
لەسەر سەری ئۆسرچاڤانە
دەرچوو ژ یەزدان فەرمانە
دێ هەرم (هورم) هندستانە
چەند دوورە چەند درێژە چەند گرانە
لێ فەرمانا یەزدانە

بێچارە ئو پر گەندەمە
پڕ پەیڤو پڕ گازندەمە
خونکی ب گونها عالەمە
بێ سەرنج ببون بێ ئولو زاف

دنێ براست رەنگێن پر شرین
لێ تو وا کەس نین
خەنا شەڤانی
سها دارانی
چە بێ شڤانی
مەپی نەزانی

پاك‌و بلندو خوشتڤی
هەر نوی خودا من تو دڤی
هەرچی بکەی چەند خۆش دبی
بولبول سبا لوخۆش ببی
بێهنا تە گول باتێ دەبی

دەقەکانی جیلوە و
مەسحەفا ڕەش و ئەفسانەی پیرۆزی زمان

لە مێژووی زماندا چەندەها گریمان و تیۆر، کەزۆربەی هەرەزۆریان لەسەر بنەماو شەنگستی ئایین‌و نەتەوە پەرستی دامەزراون، ماوەیەك جێگەی مشت‌و

مرۆی زمانەوانان بووە، هەندێ باوەڕی وابووە کە ئادەمی باوکی مرۆڤ بە عیبری Hebrew لەگەڵ خوا قسەی کردووە، لەلایەکی تر کەسێکی وەك باکۆن باوەڕی وابووە کە زمانی ئەڵمانی زمانی بەهەشت بووە، لەنێو عەرەبەکاینش لەسەر بنەمای چەند فەرموودەیەکی هەڵبەستراو زمانی عەرەبی کراوەتە زمانی بەهەشت و زمانی خودا.

ئامانجی سەرەکی لەپاڵ ئەو گریمانانە بێجگە لە پیرۆزدێتنو پیرۆزکردنی زمانو نەتەوە چی تر نەبووە، ئەو دێتنە هیچ بنەمایەکی زانستی نیە، چونکە هیچ پاشماوەیەکی ئەرکیۆلۆژی یاخود ئەنسرۆپۆلۆژی نیە کە هیچ لەم گریمانانە بسمەلمێنێ.

لەنێو کوردانش، بەتایبەتی ئێزیدیەکان ئەم دیاردەیە بوارێکی فراوانی ئێزیدیناسی گرتۆتەوە، زۆر لێکۆڵەر جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کەخودی ئێزدیاتی لەناوی زاتی خودا هاتووە .

ئەمەو هەردوو دەقی جیلوەو مەسحەفا ڕەش بەکوردی نووسراونو تەواوی نوێژو وێردو هەموو پەرستنێکی ئەم ئایینە هەر بەکوردییە تەنانەت لای ئێزیدییەکان خوا خۆیشی بەکوردی قسە دەکات، بەگوێرەی پەرەگرافی یەکەمی " جیلوە"یەکەمی هەموو ئافەریدەکان مەلیك تاوسە" –اوی لەپێش هەموو خەلق بووە ملك تاوسە، مەلیك تاوسیش بەکوردی قسەی لەگەڵ خودا کردووە، ئەم دیتنەبۆ(خودا) و(مەلیك تاووس) هەر پیرۆزکردنی زمانی ئێزیدیەکان ناگەیەنێ، بەڵکو پیرۆزی ئێزییدیەکانیش دەگەیەنێ، هەرچەندە ئەم دەقەی جیلوە هەر وەك لە زمانەکەی دیارە هێندە کۆن نیە، بەڵکو زیاتر لەنێوان سەدەی دوازدەهەم و پازدەهەم نووسراوە، بەمەش ئێزدییەکان زۆر وەپێش گەلانی تری عیبریو ئەڵمانی دەکەون لەدروست کردنی ئەفسانەی زمانی پیرۆز.

تابو لەجیلوەو توندی لە مەسحەفارەشدا

لەدیراسەکردنی زمانو کەلتوری گەلاندا دەردەکەوێ کەهیچ نەتەوەیەك نیە لەهەندێ باردا تابوی لەزمان نەبێت، قورئانی پیرۆز لە چەندەها ئایەت زۆر بە ڕاشکاوی و بە زمانێکی دوورە– مەجازی گوتاری خۆی ئاراستە کردووە،بەڵام لە کەلتوری نەتەوەیی گەلانی موسلمان بە گشتی و کورد بە تایبەتی تابون!!
ئێزیدییەکانیش، کە کۆمەڵگایەکی داخراون نایانەوێت خەڵکی غەیرە ئێزیدی هەتا کوردیش بێت لە نهێنیە کەلتوریەکانیان بگات، لەنێو ئەم کۆمەڵگایە مرۆیی غەیرە ئێزدیدی دەبێت زۆر وریا بێت لەبەکارهێنانی ئەو وشانەی بە پیتی (ش) دەست پێدەکەن شەیتان، شەخاتە، شین هەروەها هەر شتێ پەیوەست بێت بە باوەڕیان بە(خوا) و(پێغەمبەر) ئەمەش لەدەقی جیلوە دا هاتووە کەمرۆڤی ئێزیدی دەبێ دینی خۆی لای کەس باس نەکات، لەدیباجەدا ئەمە هاتووە:

"ام کتیبە کە ناوی جیلوەیەو خوێندنی درست نیە بۆ کسی کە لم ملتە بدرە."ئەم گوتارە کوشتنی وشەی لێدەکەوێتەوە هەروەها کوردی غەیرە – ئێزیدی دوچاری قەیرانی ونبوونی ناسنامەی نەتەوەیی دەکات.

سەبارەت بە ئاوەڵناوی (ڕەش) لە مەسحەفا ڕەشدا واتای پەسنی ئەم مەسحەفە بەرامبەر بە قورئان دەگەیەنێ، لەم پێودانگەوە "ڕەش" واتای نێگەتیڤی لەم کۆنتێکستە نیە، بەڵکو پۆزەتیڤە. هەر لەم بارەیەوە تۆفیق وەهبی ئەو "ڕەش" ەی مەسحەفا ڕەش بە " ڕەشەبا"ی سلێمانی دەچوێنێ!!

ژێدەرە سەرەکیەکان:

1ـ عەرەبی

1- انس محمد شريف، اتباع الشيخ عدي بن مسافر الهكاري، 2006، دهؤك.
2- احمد تيمور، اليزيدية و منشأ تهم، 1932.
3- توفيق وهبي، اليزيدية بقايا الميترانية، 2004، سليمانية.
4- عباس العزاوي، تأريخ اليزيدية واصل عقيدتهم.... 1935، بغداد.
5- باسيل نيكتين، الكرد دراسة سوسولوجية وتارخية، 2004، اربيل.
6- جمال نبز، المثقفون الكرد واخوانهم المسلمون، 1997، لندن.

2- كوردی

1. كەریم زەند، ئایین‌و باوەڕ لەكوردستاندا، 1971، سلێمانی.
2- ڕەشاد میران، رەوشی ئایینی‌و نەتەوەیی لەكوردستاندا، 2000 هەولێر.
3- خدرێ سلێمانی‌و خەلیلی جندی، ئێزیدیاتی 1979، بەغدا.
4- هەژار موكریانی، چێشتی مجێور، 2000، پاریس.
5- هەژار موكریانی، شەرەفنامە، 1981، تەهران.
6- شاكر فەتاح، یەزیدیەكان‌و ئایینی یەزیدی 1969.
7- سەلام ناوخۆش، ئایین‌و زمانناسی،هەولێر،2008
8.ماكسیمیلیان بیتنەر، هەردوو كتێبی پیرۆزی یەزیدیان، هەولێر،2007.

بەشی شەشەم

کاکەییەکان و
زمانی نەتەوەیی و ئایینی و نووسراوە ئایینیەکان

پێشەکی

هەر دەقێکی ئایینی – نەتەوەیی فاکتەری پاراستنی ناسنامەو زمانی نەتەوەیە. ئایین سەرچاوەیەکی سەرەکی پژاندن و نەشونماکردنی زمانی دایك و زگماك و نەتەوەی کۆمەڵە ئەتنیکی–ئایینیەکەیە.

کاکەییەکان، وەك ئێزیدییەکان کۆمەڵێکی ئەتنیکی–ئایینین و خاوەن کەلتور و زمان و ئەدەبیاتی ڕۆحانییەتی خۆیانن.

هەورامان یەکێ لەو ناوچانەی کوردستانە، کە بایەخێکی گرنگی لەو ڕووەوە هەیە، چونکە جگە لە کاکەیی، ئەوە پێشتر ژینگەی گەشەکردنی زەردشتیەتیش بووە، هەتا سەردەمانێك خەڵکی ئەو ناوچانە لە پاش مووسڵمان بوونیش دەستبەرداری هەندێ داب و نەریتی زەردەشتیش نەبوو بوون.

دیالێکتی گۆران کە زمانی سەرەکی نووسراوە ئایینیەکانی کاکەییەکانە لە هەموو زارێکی دی کوردی لە زمانی ئاوێستا نزیکترە.

www.dengekan.com

لەم توێژینەوەیەدا، بە شێوەیەکی سەرەکی جەخت لەسەر کاکەییەکانی کوردستان کراوە، ئەگەر نا پەیڕەو کەرانی ئەو جۆرە "ئایینە" لە (شوێنی تر) و لە ناو (نەتەوەی تر) دا هەیە، ئەوەندە هەیە ئەوانە بەناەی "کاکەیی" نەناسراون، بەڵکو زیاتلر بەناوی ئەهلی هەق، عەلی ئیلاهی و عەلەوی‌و قزلباش و دروز....هتد ناسراون. ڕاستە ئەوانە سەد لە سەد کورد نین، بەڵام کاکەییەکانی خواروی کوردستان سەد لە سەد کوردن و خاوەن زمان و کەلتوری خۆیانن.

جگە لە پێشەکی، ئەم توێژینەوەیە لەچەند سەر باسێك پێکدێ. کاکەییەکان کێن سەرباسی یەکەمی ئەم توێژینەوەیە هەروەها لە پاشان لە ناسنامەی نەتەوەیی و ئایینی کاکەییەکانی خواروی کوردستان دواوین. نووسراوە ئایینیەکانی کاکەیی کە خۆی لە (سەرەنجامدا) و (تەزکرەی ئەعللا) و زوڵاڵ و زوڵاڵ) و (یارسان) دەگرێتەوە بە شێکی زۆری توێژینەوەکە دادەپۆشێت .

لە لێکۆڵینەوە لەو دەقانە، توێژەر توانیویەتی هەندێ ڕوناهی بخاتە سەر زمانی ئەو دەقانە و ساغ کردنەوەی ناسنامەی نەتەوەییمان، کە کوردییەو بە زاری گۆرانی نووسراون . هەروەها کزبوونی ڕۆڵی زاری هەورامی (گۆران) لە دوای ڕووخانی میرنشینی ئەردەلان و دروست بوونی میرنشینی بابان بە سەرەتایەك لە "هەرەسی" زمانی کاکەییەکان و ئەدەبی ئیسلامی هەورامی ئاماژەی بۆکراوە.

لە کۆتایی توێژینەوەکەدا، ئەنجامە سەرەکییەکانی ئەو توێژینەوە خراونەتە ڕوو هەوەها هەموو ئەو سەرچاوانە دەستنیشان کراون کە ژێدەری سەرەکی ئەم توێژینەوە بوون.

ناسنامەی کاکەییەکان

کاکەییەکان کۆمەڵێکی ئەتنۆ –ئاینین، زۆر لە توێژەران بەهۆی لەیەکنزیکی کاکەیی دەگەڵ(عەلی ئیلاهی)،0 (قز لٚباش) ،(دروز)و کۆمەڵەی دی ئەتنیکی و ئایینیی تێکەڵیان دەکە ن . ئەم گرووپە بەزۆر ناو ناسراون :کاکەیی، ئەهلی حەق ،یارسان، کردبچە –بەچەی کورد، خروس کوشـ– کەڵەشێر کوژ . دۆگما بنەڕەتیەکانی ئەم کۆمەڵەیە خۆی لەسێکوچکەی (یەکێتی بوون) و(تەجسیدی ئیلاهی)و(دۆنادۆن) دەنوێنێ. بوونی ئەم دیاردەیە ش ،لەوانەیە زیاتر پێویست بێ بە سروشتی خودی ئایینەکە کە وەك هەندێ توێژەر وای بۆ دەچن کەرەگێکی کۆنی هەبێ هەروەها جیهانبینێ هەندێ سۆفی پەرگر ئەمەی دروست کردبێ سەبارەت بە بنە چەی ئەم کۆمەڵەوە سەدیق بۆرەکەیی وای بۆ دەچێ کە ئەم گرووپە تێکەلەیەك بن لەرەگی هەندێ ئایینی کۆنی ئاری و هەروەها موتروبەکردنی هەندێ لە ئەدگارەکانی کتێبە ئاسمانیە کانیان هەروەك دنووسێ :

" بەپێی بەڵگەکان و پەرتووکە دەستنووسەکانی یاری –کاکایی –وادەر دەکەوێ کە داهێنەری ئەم رێ و رچە(بالوولی ماهی) بووە کە لە سەدەی دووەمی کۆچی دا ژیاوە و لەگەڵ هەندێ لە یارانی لۆرستان بەهۆی کەلك وەرگرتن لەبیروڕا ی کۆنی ئایینیەکانی کوردستان وەکو ئاینی زەردەشتی و مانەوەی ومەزدەکی و فەلە،جولەکە و ئیسلام گەلێ کاریان کردۆتە سەر رێ و رچەی یاری(کاکەیی)–1 هەروەها بەهۆی بەهرە وەرگرتن لەئاینی پیرۆزی ئیسلام ئاینەکانی فەلە و جولەکەوە،ئەمین زەکی بە ئەهلی حەق و عەلی ئیلاهی ناویان دەبات، هەبوونی ئەوانە دەکاتە بەڵگە لە سەر کاریگەری مەزهەبی جەعفەری لە ناو کوردان"–2هەروەهاشیمانەی ئەوە دەکرێ کە بیروڕای پەرگرەکان ئەم رێو رچەیەی بەدی هێنابێت–3 ئەمەو، دەگوترێ کە (سانسەهاك) یاخود (سولتان سەهاك) یان (سوڵتان ئیسحاق) کە لە ساڵی

578ی کۆچی لەدێی دەودان لەهەورەمانی لهۆن لـەدایك بـووە تازەکـەرەوەی ئەم ئاینە بێت–4 – لێرە دا لێکچوونێکی ئاشکرا لـەنێوان رۆلی(شـێخ ئـادی) بـۆ ئێـز یـدیاتی و(سـولتان سـەهاك) بـۆ کاکـەیی بەرچـاو دەکـەوێ، بـەلام بەپێچەوانەی ئیزیدیاتیەوە،ئەم ئایینـە سـەد لەسـەد کـوردی نییـە، بـەلکو وەك ڕەشاد میران دەنووسێ: " پەیرەوکەرانی ئایینی ئەهلی هەق تەنیا کـورد نـین بـەلکو لەناویانـدا فـارس و تـورك وئـازەری وهـی تـریش هـەن."–5 بـەرای مـن ژێـدەری دەرکـەوتنی ئـەم کۆمەڵەیـە ڕەنگـە پێویسـت بـێ بـەخودی ململانیـی دەسـەلاتیەوە: دەسـەڵاتی عـەرەب و دەسـەڵاتی فارسـی، عەرەبـەکان بـەر لەئیسلام یەکێ لەکۆمەڵە هەرە دواکەوتوەکان بوون کەچی فارسـەکان خـاوەن شارستانی بوون،بـەڵا م لـەرێی ئیسـلامەوە عەرەبـەکان بوونـە یـەکێ لەنەتـەوە سەردەسـتەو خـاوەن شارسـتانییەکان ،فارسـەکانیش ئـەو رۆڵـە گرنگـەیان نەما .هەر ئەمە وای کردبێ فارسەکان و بەشێ لـە کوردەکـانی هـەورەمان هـەر لـەژێر کارێگـەری زەردەشـتایەتی ،ئـاینییکی کـۆن زیندووبکەنـەوە، ئەمـەو بۆئـەوەی عەرەبـەکان تۆمـەتی زنـدەق و هەرتەقـەیان نەدەنـە پـاڵ تـەواو لـە ئیسـلام هەڵنەگەرانەوە،لەپاشـانیش ململانێـی مەزهـەبی مەسـەلەکەی قـۆڵتر کردبێتەوە ." عەلی کوری ئەبوتالیب هێندە بەرز وپیرۆزکراوە بەجۆرێ نەك لە پێشەوەی پێغە مبەریش تەماشا کراوە بەلکو لەلای هەنـدێ پـەرگرەوە نـەك عەلی هەر تەجسیدی خودای کردووە بەلکو هەر خۆی بۆتە خودا"–6. بوونی سێکوچـکەی بـاوەڕی یـەکێتی بـوون و تەجسـدو دۆنـا دۆن وای لەهەنـدێ نووسەری کورد ناس وەك ماکدۆڵ وکر ێینبرۆك کـردووە کـە وەك ئێزیدیـەکان، کاکەییەکانیش بە ((هەرتەقەHeterodox ناو زەد بکەن–7

-ناسنامەی نەتەوەیی کاکەییەکان

ئـەم توێژینەوەیـە جـەخت تـەنیا لـە سـەر کوردەکـانی خـواروی کوردسـتان دەکـــات.زاراوەی (کاکـــەیی) لـــە ژێـــدەرێکی کوردییـــەوە سەرچـــاوەی گرتـووە:سـەبارەت بـەو زاراوە دینییـەوە چـەند رایـەك هەن،هـەموو رەسـەنە کوردیەکە دوپات دەکەنەوە:د.جـەمال نەبـەز دەنووسـێ:"گوایـە رۆژێکیـان کـە دارەرای مزگەوتەکەیان کردووە لە بەرزنجەودیویانـە دارەکـانکورترن لـە مـاوەی نێـوانی دیوارەکـان.سـوهاك گوتوویـەتی:کاکـە بیکێشـە و لـەوەوە دارەکـە بـە فەرمانی خوا کشاوە و هەر لەوەشەوە نێوی "کاکەیی"یان بە سـەردا بـراوە–8 هـەروەها دەگـوترێ کـە شـیمانەی ئـەوە دەکـرێ کـە زاراوەکـە پەیوەسـت بـێ بەناوی رابەری رۆحی ئەو تایەفەوە–9.ئەو شرۆڤەکردنە ئـەوە سـاغ دەکاتـەوە کە کاکەییەکانی خواروی کوردن هەروەها بە حوکمی ئەوەی زمـانێکی تایبـەت بە خۆیشیان هەیە،کە نـاوی "ماچـۆ"یە،بۆیـە کەلتوریشـیان لـە گـەل کـەلتوری عەلی ئیلاهی و عەلەوی و قزلباش و دروز جودایە.

نووسراوە ئایینییەکانی کاکەییان و زماننـاسی کوردی

دیالێکتی گۆران کە بەیەکێ لەزارە سەرەکیەکانی زمانی کـوردی دادەنـرێ ڕۆژێ لە ڕۆژان لە مێژوودا بە تایبەتی لەسەردەمی زێرینی میرنشینی ئەردەلاندا پـەڵی بۆ ئەوە هاویشتووە کەببێ بەزمانی یەکگرتووی کوردی،" لە بارەی گرنگی ئەم زمانە وەك زمانێکی پـیرۆزی ئـایینی چـەندەها هۆکـار لـە ئـارادان بـەر لـە هەمووان نزیکی ئەم شێوە زارە لە زمـانی ئاوێسـتا دووەم زۆربـەی نووسـراوە ئاینییەکانی وەك نووسراوی(سەرئەنجام)،(تەزکەرەی تەعلا)، (زولـا لێ زولـا لێ)، (یارسان)، (ماریفەت) ویبرشالیار.... هتد،بەو شێوازارە نووسراون "–10،

وێڕای ئەمانە چەندەها هۆزانڤانی کورد وەك (مەولەوی) و(مەولانا خالیدی مکا یلی جاف) و (خانای قوبادی) هۆزانیان بەم شێوە زارە دارشتووە ."–11 لەنێو کاکەییەکاندا چەند نووسراوێك هەن کە بەنووسراوی دینیی وەك بەرنامەی ژیا نی کاکەیی ناسراون وەك :سەرئەنجام زوڵا لێ زوڵا لێ،یارسان ژێدەرەکانی کاکەیی جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە سەر ئەنجام لەهەموویان گرنگترو بەرچاوترە . سەد یق بۆرەکەیی ئاوا لە بارەی سەر ئەنجامەوە دەنووسێ:"(سەرئەنجام) ناوی یەکێ لە پەرتووکەکانی پیرۆزی یارسانە کە لە سەدەی هەشتەمی کۆچیدا لەلایەن سان سەهاك ویاران و هاوەڵا نیەوە بە زاراوەی گۆران هۆنراوەتەوە : سەر ئەنجام داگری شەش بەش یا شەش جزمەو هەربەشێکی ناوێکی تایبەتی بۆ خۆی هەیە کە بریتیین لە دەورەی حەوتەوانە بارگە بارگە، گڵیم وەکۆڵ، دەورەی چلتەن دەورەی عابدین،وردە سەرئەنجام وئەم شەش جزمە لەباری مەبەست و ناوەرۆکەوە لەگەڵ یەکا تۆفیریان هەیە."–12

ڕەشاد میران باوەڕی وایە کە دە قی سەرنجام بەناوبانگترین و رەنگە پیرۆزترین دەقی ئاینی ئەهلی هەق – کاکەیی بێ – هەروەها دەنووسێ دەقی ((سەرئەنجامیش پەخشانە بە زمانی فارسی نووسراوە شیعری بەدیالێکتی گۆرانیش تیایە و ساڵی 1842 نووسراوە ڤ . مینۆرسکی کورتیکردۆتەوە وەر بگێڕاوەتە سەر زمانی رووس و ساڵی 1911 بەچاپی گەیاندووە . بەلاّم دەقەکانی کەم و کوڕییان هەیە))–13 ئەمەو، محەمەد ئەمین هەورامی و ڕەشاد میران و سەدیق بۆرەکەیی و مینۆرسکی و باسیلی نیکتین باوەڕیان وایە کە دەقەکانی سەرنجام لەگەڵ یەك جیاوازن،وێرای ئەمەش هەندێ کتێبی تەزکەرەی تەعلا هەر بە سەر ئەنجام دەبینین وەك بڵێی دوو ناو بن بۆیەك ناوەرۆك. ڤ .ئیڤانۆڤ کە تەزکەرەی تەعلای لە فا رسییەوە کردووە بە ئینگلزی هەمان ناوەرۆکی سەرئەنجامە کەچی لە ئەمەی دوایی گەڵێ رێك وپێك و

تەواوترە هەروەها یاساو پرنسیپەکانی ئایینی ئەهلی هەقی تیایە بایەخێکی زۆری بە مەسەلەی ئاشکرابوونی(حەقیقەت)داوە.لە دیدی بۆرەکەیی دا هەر شەش بەشە کە ی سەرئەنجام زیاتر بەشێوەی شیعر نووسراون وزمانی نووسینەکانیش شێوە زاری گۆرانە–14 . ئەمەو هەر بەشەو کۆمەڵە پیرێك نووسیویانە و سان سەهاك – سوڵتان ئیسحاق – لە زۆربەی بەشەکاندا بەشدارە ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە سەرەنجام کتبێکی ئاسمانیی نییە و بەڵکو زادەی خوێندنەوەو مەعریفەی چەند مرۆڤێکە کەسێکی تر وەك پیر بنیامین کە لە نەزەری(د. جەمال نەبەز) هاوشانی مەلیك تاووسی ئیزیدیانە بۆ کاکەییەکان، ئەویش لەنووسینی چەند بەشێکدا بەشدارە."–15 ئە مەی جێی سرنجە بەشداری چەندان کەسە لە نووسینی ئەم دەقانە دا کە لەماوەی زۆر جیاواز لە یەکتر دا ژیاون! رەنگە ئەمەش هۆکارێ بێ بۆ ئەوەی دەقەکان لەیەکتر جودا بن . هەروەك لەدوو راکەی پێشووش ئاشکرا دەبێ مێژووی نووسینی دەقەکان وەك یەك نییە بۆرەکەیی سەدی هەشتەمی کۆ چی پازدەی زایینی – بۆ دەقی سەرنجام دادەنێ و سوڵتان سەهاك بەیەکێ لە دانەرانی دادەنێ کەچی ڕەشاد میران سەدەی نۆزدەهەم دادەنێ!هەبوونی چوار سەدە لە نێوان مێژووی نووسینی دەقێکی ئایینی گرنگ گومان دەخاتە سەر خودی دەقەش!! ئەو کتێبە ئایینییەی کە کاکەییەکان لەساڵی 1914 بە(مینۆرسکیی)کوردناس داوە بەرای محەمەد ئەمین هەورامانی سەرەنجام بووە ئەویش سەدەی نۆزدەهەم نووسراوە . بە واتای رێی تێ ناچێ سوڵتان سەهاك هیچ رۆڵی هەبووبێ لە نووسینی ئەم دەقەدا، چونکە ئەو خۆی لە سەدەی پازدەهەم ژیاوەزئەوەندە هەیە دەکرێ ئەو لە سەدەی پازدە نووسی بێ لەپاشان سەدە دوای سەدە یاران وهاوەڵانی دووبارەیان کردبێتەوە هەر یەکەو بەپێی رەوشی سەردەم گۆرانی تێدا کردبێ هەروەك ئەوەی لە (جیلوە)و(مەسحەفی ڕەش) و(مژدەها ڕۆژ)و (قەولی ئێزیدیان) کراوە .

www.dengekan.com

سەبارەت بەوەش کە دەقەکە بە فارسی بووە یان بە کوردی هەورامانی ئەمەش جێی مشت ومڕە، چونکە خودی دینەکە وەك وتمان سەد لەسەدی کوردی نییە، بەڵکو فارسیش تێیدا بەشدارە هەروەها زمانی فارسی و هەورامیش لە یەك نزیکن. زۆربەی کوردەکانی هەورامان فارسی زانن دەکرێ بەهەردوو زمان نووسرا بێ یان دەکرێ سەرەتا بە فارسی بووبێ لەپاشان لە روانگەیەکی نەتەوەییەوە کرابێ بە کوردی، بەڵام لەرێگای شیعرێکی (شێخ سەعدی)یەوە دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کە لە سەردەمی ئەودا(کوردی هەورامانی) تاکە زمانی کوردی بووە لە ناو کوردان دا.ئەو زمانە زمانی نووسین و دەسەڵات بووە هەروەك شێخ سەعدی دەنووسێ :

کەبەتازی أستینی برمن زند گوید تعال

گە بە کوردی گویرم

ئەمەو بەشە شیعریەکەی سەرئەنجام –کە سرودەکانن لەسەر کێشی خۆمالی کوردی داڕێژراون هەروەها بەشێ لە (وردە سەرەنجام)، پەخشانەکانی بە فارسی نووسراون،سوڵتان سەهاك لەم بەشەدا کۆڵەکەی دینەکەی بۆ کاکەییەکان لەچوارشت دەربریوە ئەویش: پاکی وراستی و لەناوبردنی فیزو هەواو بەخشش –ن.بەڵام شیعرەکانی لەسەر شێوەی مەسنەوی نووسراون ئەگەر تاك وشەی فارسیشی تێدا بێ ئەوا بەکورداییەکی رەوان بۆ سەردەمی خۆی نووسراوە : ((باوەڕی وەجا،باوەڕی وەجا

یاری چوار چشتەن باوەڕی وەجا

چاکی و راستی ونیستی و ردا

مەبۆ بارویت سووك کەی جە دنیا

چونکە ئی دنیا جاگەی بوارەن

گاسەرەو بان و گا سەرەو خوارەن

مەبۆ وەپاکی وراستی وردا

گرد وات ویٚتان نیست کەن پەی مودا –16

ئەم شێوە مەسنەوییە کەلە ئێنگیلزیدا پێی دەڵێن(هیرۆیك کەپلێت) لەگەڵ جۆری فارسی و ئینگلیزیدا جودایە، چونکە لەوەی فارس وئینگلیزیدا هەر دوو دێر لە شتێك دەدوێن بە واتای گەر جووتێك لە دەقە شیعرییەکە دەربهێنی زۆر کار لە رامانی دەقە شیعرەکە ناکات، بەلام شێوازی دارشتنی دەقە شیعرییەکەی (سەرئەنجام)، چونکە د ەقێکی ئایینییە دەرهێنانی جووتە دێرێك تەواوی دەقەکە تێك دەدات . کتێبی زوڵا ڵ زوڵاڵ لە چەند بەندێك پێکهاتووە هەر بەندێکی لەسەر باسێکی خواناسی بەهۆی بابە یادگاری سەرانەیی و شا ئێبراهیمی ئیوەتەوە هۆنراوە تەوە . ئەم دووهۆنیارە لەسەدەی پازدەهەمدا ژیاون هەردووك بەخوا ناس ناسراونبوون دەبێ هەردووك لە سەردەمی سوڵتان سەهاك ژیابن .ئەم پەرتوکە یان کەلەسەر کێشی دە هیجایی خۆماڵیی هۆنیوەتەوە لە 156 بەند و 1001 هۆنراوە پێکهاتووە . سەدیق بۆرەکەیی دەنووسێ ((پەرتووکی زوڵاڵ زوڵاڵ یەکێ لە پەرتووکە پایەدار وگرنگەکانی سەدەی هەشتەمی کۆچییە کە بەزاراوەی گۆرانی هۆنراوە تەوە لەو دەقەدا دا گەڵێ وشەی کوردی هاتووە وئەگەر ئەم دوو هۆنەرە ئەم وشانەیان بەکار نەبردایە بێ گومان ئیمە ئیستا هیچ چەشنە ئاگایەکمان لەوانە نە دەبوو)–17 لەپاڵ سەرەنجام زوڵا ڵ زوڵاڵ ئەوا کتێبی ((یارسان))، کەکتێبێکی ئایینی کاکەییەکانە باس لە ئەرکی ئایینی ڕۆژانەی کاکەییەکان دەکا. لەنەزەری موحەمەد ئەمین هەورامانی" یارسان " وەك کتێبێکی پیرۆزی دیینی کاکەییەکان وتنی دەگێڕنەوە بۆ شێخ سەهاك واتە ((سوڵتان سەهاك یاخود ئەو سەردەمەی ئەو –سەدەی هەشتەمی کۆچی"18. ئەم کتێبیەش وەك دووەکەی تر بەشێوەی پەخشان و هۆنراوە نوسراووە. لەم کتێبانە دا بەزۆری هۆنراوەکان لەشێوەی(سرود) دان بۆ ئەوەی بەئاسانی ئەزبەر بکرێن . سرودەکانی یارسانیش (دە)برگەیین

www.dengekan.com

لەکێشدا و لـە سـەرواش مەسـنەوین، زمـانی دەقەکـە هەورامانییـەکی زۆر کۆنـە لەژێرکاریگـەری دینـی و هاوسـێیدا، دەقـەکان وشـەی عـەرەبی و فارسـی و تورکیشیان تێدایە . زۆربـەی هـەرە زۆری نووسـراوە ئایینییـەکانی کاکەییـەکان بەشـێوەزاری گـۆران نووسـراوون. ئـەم شـێوەزارە هـەر لەسـەدەی نۆیەمـەوە لەدەڤەری خۆید ا گرینگییەکی زۆری هەبووە، بەجۆرێ بەرە بەرە بۆتـە زمـانی ئەدەب ودەسەڵات. ئەمەو وەنەبێ هەورامانییەکان هەر هەموو کاکـەیی بـووبن، بـەڵکو موسـڵمانیش لـەوێ هەبوونـە ئەمـەش وای کـردووە سـەبارەت بـە هەورامانییـەکان گرنگـی دان بـە زمـانی هـەورامانی هـەر تـەنیا مـۆتیڤێکی کاکەییانە نەبێت، بەڵکو فاکتەری نەتەوەییش رۆڵـی خـۆی هـەبووە . پەسـەند کردن و بەشیرینتر زانی کوردی لە ئاست فارسدا بێجگە لەمۆ تیڤی نەتـەوەیی چـی تـر ناگەیـەنێ ئـەوەتا خانـای قوبـادی لـەو تێروانینـەی سـەرەوە لـە دوو مەسنەو ی دا دەنووسێ:-19

جەلای عاقلان ساحێب عەقڵ و دین

دانا بوزرگان کوردستان زەمین

راستەن ماواچان فارسی شەکەرەن

کوردی جە فارسی بەڵ شیرینتەرەن

دوور نیە هەمان مۆتێڤ و رەوشـی هەرێمەکـە سروشـتی زمـانی گـۆران وای لـە مەولەویش کردبێ شیعر بەو زمانە دابنێ. لەوبارەیـەوە د.عیـزە دیـن مسـتەفا رەسول بـاوەری وایـە ((مەولـەوی لووتکـەی شـیعری هـەورامی ونوقتـەی هاتنـە خوارەوەیەتی)20 . هەرچی گرنگی کوردناسەکانە بەشێوەی هەورامی زیـاتر مـوتیڤێکی دینـی بـووە . بـوونی کۆمەڵەیـەکی ئـەتنیکی دینـی لەکۆمـەڵگای ئیسلامیدا دەرفەتێکی لەبارە بۆ نزیك بوونەوە لەم کۆمەڵەو بەپیرۆز زانی کتێـب وداب ونەریتیان . ژوگوڤسکی مۆتیڤی خۆی ناشارێتەوە لەبارەی گرنگی دانـی وی بە گۆران هەروەك دەنووسێ :" گرنگی دانـی مـن دەگەرێتـەوە بـۆ :یەکـەم،

چـونکه گـۆران خـاوەن دیـالێکتێکی تایبـەتی خۆیـانن و دووەم ((گـۆران)) جەماوەری سەرەکی ئەهلی حەق پێکدێنن.-21 ئەمەو بە هەڵە حـاڵی بـوونی هەندێ لەکورد ناسـەکان سـەبارەت بـە شـێوەزاری گـۆران وحسـێب نـەکردنی بەکوردی، کوردەکانی هانداوە گرنگی بەشـێوە زاری گـۆران بـدەن وئـەو رایانـە رەتبکەنەوە کە بانگەشەی ئەوە دەکەن کە نەك هەر گۆران بەڵکو خودی زمانی کـوردی بەشـێکە لـە زمـانی فارسـی . ئەمـەو رەوشـی دینـی و کۆمەڵایـەتی و سایکۆلۆژی کاکەییەکانیش فاکتەرێکی دی بووە لەسـەر پاراسـتنی کوردیـەتی ئـەم شـێوە زارە. کاکەییـەکان وەك ئیزدیـەکان کۆمەڵەیـەکی داخـراوی دینیـی پێکـدێنن. ئـەم شـێوە ژیانـە وای کـردووە زمانەکـەیان وەك دەقـەکانیان بـە پاراوی بمێنێتەوە. سەبارەت بەکاکەییەکان ئەم خاڵە پۆزەتیڤ بووە، بەڵام لەدیدی کوردییەوە زۆر لایەنی نێگە تیڤی لـەخۆ گرتـووە لەوانـە دروسـتبوونی دووکۆمەڵی دینی جودا هـەروەها پەیڤـە کوردییـەکانی دەقـەکان حاڵـەتێکی دی پەرتبوونی ماڵی کوردی لێکەوتەوە،لـە ئاکـامی ئـەو وابەسـتەبوونە دینیـە وشـە کوردییـەکانی دەقـەکانی سـەرئەنجام و ئـەوانیتر چوارچـێوەیەك و مـەدلولێکی کاکەییان وەرگرت! !لەمەش زیاتر رۆشـنبیران و پیـاوانی ئـایینی کاکـەیی لۆمـە دەکرێن،چونکە ئەوان وەك پیاوانی ئێزیدی ئەو دەقانەیان هە رتایبەت کـرد بـە کاکەییەکان، بەدەگمەن دەقێکیان بەغەیرەکاکەیی دەدا.ئەمـەش وای کـردووە زمانی هەورامی پەیتاپەیتا لە لووتکەوە بەرەو هەرەس بچێ، بێگومان ململانێـی میرانی کوردیش فاکتەرێکی دی بـووە هـەورامی بـەرە بـەرە رۆڵـی نـەمێنێ ! ! ئەمەو ئەگەر پاش روخانی میرنشینی ئەردەڵان دەسەڵاتدارانی فـارس گۆرانیـان قەدەغـەکرد و ،فارسـیان پەرەپێـدا، ئـەوا عەبـدولڕەحمان بابـانیش گرنگـی بەکرمانجی ناوەراست داوە و داوای لەرۆشنبیرانی سەردەم کردووە واز لـەگۆران بێنن و بەکرمانجی ناوەراست شیعر بنووسن! ! ! دوورخستنەوەی (گـۆران) لـە سیاسەت و بواری زمانەوانی کاری لـە کەسـایەتی تـاکی گـۆرانیش کـردووە نـەك

www.dengekan.com

هەر زمانەکەی .ك.ج.ریچ،گۆرانەکان بە رەگەزێکی ترسنۆك و خێڵەتی و نا–رێزدار وەسف دەکات،ئەم تێروانینەی ریچ لە روانگەی ی.ئی.ڤاسیلیەڤا ی کوردناسەوە دەگەڕێتەوە بۆ عەسەبیەی خێڵەکی و عەقیدەی ئیدۆلۆگی بابانەکانەوە،هەروەك لەو بارەیەوە دەنووسێ: "عەسەبیەی خێڵەتی کە لە میرنشینی بابانـدا ببوو بە عەقیدەیەکی ئیدۆلۆگی،باوەر بە نا یەکسانی ئێتێنیکی بەخۆوە گرتبوو بە ئاشکرا لەوەدا رەنگی دابووەوە کە هەستی بەرزکردنەوەی خەڵکی خێڵەتی و نزمکردنەوەی کوردی –ناخێڵەتی تێدا دەچێندرا.لە کوردستانی خوارووداو بە مانەی دوایی دەگوترا (گۆران) لە ئەنجامدائێنۆنیمی (گۆران)بوو بە تیتۆلێك بۆ گاڵتەپێکردن"–22

ئەنجامەکان

لەم توێژینەوەیەدا توێژەر گەیشتۆتە چەند ئنجامێك، کە دەکرێ لەم خاڵانەی خوارەوە کورت بکەینەوە:

1. ڕاستە ئایینی "یارسان" ئایینێکی سەد لە سەد کوردی نییە، بەڵکو (فاس) و (تورکیش) بە (زمان) و دەق بە شدارن لەم دینە، بەڵام ئایین و زمان و کەلتوری کاکەییەکانی خوارووی کوردستان سەد لە سەد کوردییە. ئەم ڕاستییەش لە مێژووی سەر هەڵدان و سروشتی دەقەکان و زمانی دەقەکان و ناسنامەی نەتەوەیی (کوردی) پێشەوایانی ئەو ئایینە دەردەکەوێ.

2. زمانی نەتەوە لە ئایینی کۆمەڵە ئەتنیکییەکاندا وەك ناسنامەیەك خۆی دەسەپێنێ. هەر ئایینێك چ بتپەرستی بێ، چ ئایینێکی نەتەوەیی بێ، ژێدەرو هاندەری ڕۆحی پاراستنی زمانی دایك و نەتەوەیە. لە قورئانی پیرۆزیش لە چەند ئایەتێك ئاماژە بەوە کراوە، کە هەر نەتەوەیەك زمانی نەتەوەیی خۆی هەبووە و هەروەها پێغەمبەرەکەیان بە زمانی ئەوان پەیامی ئاسمانی پێڕاگەیاندوون. لەم ڕوانگەوە، هەرچەندە ئایینی (یارسان) نە بتپەرستییە نە (یەکتا پەرستییە) بە چەمکی ئیسلامیی، بەڵام کارەکتەرە سەرەکییەکانی ئەم دینە لە چوار چێوەی ڕۆحانییەتی دینی ئاسمانی دەرنەچوون. بە شێوازێکی تر، کاکەییەکان فاکتەری (نەتەوە) و (زمانی نەتەوە) یان لە چوارچێوەی هەندێ کەسلیەتی دینی وەك عەل کوڕی تالیب و سوڵتان سەهاك بەرجەستە کردووە. بەمەش ئایینێکی (نەتەوەیی–ئایینی) یان بۆ خۆیان دامەزراندووە.

3. لە قۆناغی یەکەم (سەدەی (دە)و دوانزە) و قۆناغی دووەمی (سەدەی سێزدەو چواردەو پازدە) ئەدەبیاتی یارساندا زمانی (ئایین) و زمانی (نەتەوە) گەشەی کردووە. ئەو دوو قۆناغە تەواو چییەتی ئەو کۆمەڵە ئەتنیکییە–ئایینیە دەنوێنن.

4. زمانی دەقەکان و هەروەها ناوی زۆربەی هەرە زۆری پێشەوا ئایینیەکان، جگە لە عەلی کوڕی تالیب، بەڵگەن لەسەر کوردێتی کاکەییەکانی خواروی کوردستان.

5. لەم توێژینەوە ئەو ئەنجامەش قسەی لەسەر کراوە کە لاوازی ئایینی نەتەوەیی لەناو پێگەی دەسەڵات دەبێتی لاوازی زمانی نەتەوەیی لە دەسەڵات و ئەدەبیاتدا. زمانی دەقەکانی نووسراوە ئایینیەکانی کاکەیش بە ڕوخانی دەسەڵاتی ئەردەڵان و دروست بوونی دەسەڵاتی بابان لە سلێمانی بە تەواوی کز بووەو کرمانجی ناوەڕاستی کوردی هەتا شاعیرەکانی ناو هەورامانیشی ناچار کردووە بە هەورامی نەنووسن، بەڵکو بە کرمانجی ناوەڕاست بنووسن.

پەراوێزەکان

1.سەدیق بۆرەکەیی،کاکەییەکان و رێ و رچەکانیان،سلێمانی،2001،ل5
2.ئـــەمین زەکی،خولاصـــەیەکی تـــأریخی کـــورد و کوردســـتان، چ2، سلێمانی،2000،ل.201
3.سەلام ناوخۆش،ئایین و زمانناسی،هەولێر،2006،ل.102
22.ی.ئـــی.ڤاسیلیەڤا،کوردســـتانی خـــواروی رۆژهـــەڵات،و.رەشـــاد مـــیران، هەولێر،1997،ل268.

ژێدەر :

- د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی بەرگی یەکەم،هەولێر،2001 .
- شاکر فەتاح، یەزیدییەکان وئایینی یەزیدی، 1969.
- عەلائەدین سەجادی، دەقەکانی ئەدەبی کوردی ، بەغدا،1978.
- محەمەد ئەمین هەورامی، فەرهەنگ و زاراوەی ئیدیۆمی کوردی،1989.
- د.عزالدین مستەفا رسول،سەرنجێ لە زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی .بەغدا،1971.
- د.ڕەشاد میران، رەوشی ئایینی لەکوردستان .
- سەلام ناوخۆش، ئایین و زماننناسی،1999، هەولێر .
- سەدیق بۆرەکەیی کاکەییەکان، 2001 .
- سەرچاوەی ئینگلیزی :

KReyen broek P .the study of

Some hetrodox sects in kurdistan .